En sag om bisp Svend, Øm Kloster og Rosmus sogn

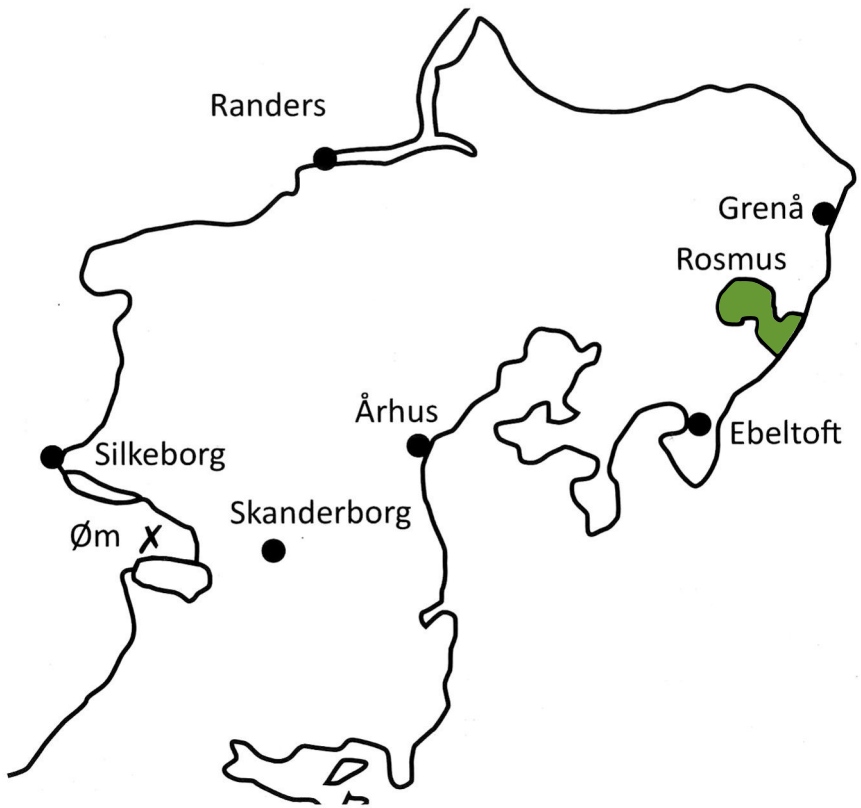

Erik Bøjstrup

2017

En sag om bisp Svend, Øm Kloster og Rosmus sogn

Erik Bøjstrup

2017

En sag om bisp Svend, Øm Kloster og Rosmus sogn

Indhold

Omfanget af bisp Svends Djurslandsgods som han gav til Øm Kloster

En krønike modsiger sig selv 5
Kloster og munke 6
Klosteret i strid med bisper i Århus 8
"Diplomatarium Danicum"s bud på stridens udfald – og på baggrunden for grænsebeskrivelsen 10
Et afslørende dokument 11
Grænsebeskrivelsen 13
Spørgsmål til testamentet fra 1183 16
Gråbæk mark, Hoed og Hyllested. Eningrude 16
Afsluttende kommentar 19
Noter 21

Fra Rosmus-egnen før, under og ved afslutningen af klostertiden

Indledning 25
Rosmus sogn 25
Sognets landsbyer 26
Landsbyerne ved slutningen af klostertiden 29
Kirke 31
Præst 34
Ladegård(e) og lægbrødre 36
Kirkelade 37
Andre spor fra klostertiden 38
Vandmøller 40
Ting- og rettersted 42
Om bønderne før, under og efter klostertiden 42
En gammel skovegn 45
Noter 47

Forord

Det er nok kun set fra en vinkel med Rosmus som centrum, at det har kunnet føles nødvendigt med denne korrektion til en hidtil gængs opfattelse af omfanget af bisp Svends Djurslands-donation til Øm Kloster. Er oplysningerne i testamenterne om Svends donation til klosteret, ifølge hvilke klosteret modtog Rosmus sogn + ejendom i Hoed og Hyllested korrekte, eller kan vi have tillid til munkenes egen grænsebeskrivelse, hvorefter klosteret fik Rosmus sogn og to stykker skovland på Grobæk mark? I "Diplomatarium Danicum" er spørgsmålet – ud fra en forkert præmis, tror jeg - blevet afgjort til fordel for testamenternes udsagn, og dermed er munkene blevet gjort til løgnere.
Da jeg har en anden – modsat - opfattelse, vil jeg 1) sandsynliggøre, at "Diplomatarium Danicum"s præmis om årsagen til munkenes nedskrivning af grænsen for klosterets besiddelser er forkert, og at grænsebeskrivelsen tværtimod skal tages for pålydende, samt efterfølgende 2) anvise veje til en meningsfuld læsning og forståelse af testamenterne.
Da lejligheden nu bød sig, er den blevet benyttet til at gå på opdagelse i Rosmus sogns historie fra klostertidens dage for at delagtiggøre interesserede i lokalområdet i lidt historie fra dengang. Der er ikke tale om nogen sognehistorie, men blot om et antal "nedslag" i nogle datidige institutioner og forhold. Det er blevet til en artikel med et betydeligt antal "formentligt"er, "antageligt"er og "måske"er, som jeg håber, at læserne vil bemærke og forstå som det, de er udtryk for: Formodninger – og ikke fakta.
Den lille tryksag kan forhåbentlig have interesse for i det mindste en begrænset kreds og udsendes i et antal, som næppe kan kaldes oplag, hvorfor den heller ikke kommer i handelen.
En praktisk oplysning: Denne parentes [ ] er benyttet, når udtalen af en lokalitet er forsøgt gengivet.

Ålsø i oktober 2017
Erik Bøjstrup

Litteraturliste

Ud over de i "Noter" omtalte kilder:
Anders Reinholdt Nielsen: Lægbrødre og godsdrift. Historisk Tidsskrift nr. 107, hæfte 1.
Bo Gregersen og Carsten Selch Jensen: Øm Kloster. 2003
Olrik: Øm Klosters krønike. 1960
Holger Garner: Øm Kloster gennem fire århundreder. Århus stifts årbog 1969
- Kalk til Øm Kloster. Særudstillingsskrift.
- Krønikeblade. Århus stifts årbog 1986-87
- Bisp og abbed. "Dit Århus". Festskrift til Gunner Rasmussen. 1990
Rørdam: Kirkehistoriske Samlinger, 3. række, bind 3
Erland Porsmose: Danske landsbyer. 2008
Dansk kulturhistorisk opslagsværk I og II. 1991
Trap. Danmark VII,2. Randers amt. 1963

Omfanget af bisp Svends Djurslandsgods som han gav til Øm Kloster

En krønike modsiger sig selv

Hen mod slutningen af 1100-tallet overdrog biskop Svend af Århus sine ejendomme i området ved landsbyen Rosmus på Djursland til det få år tidligere grundlagte Øm Kloster nær Mossø.

Overdragelsen skete ved udstedelse af to testamenter, hvis indhold er os bekendt fra "Øm Klosters krønike", et skrift forfattet af munke i klosteret. I det første og udaterede testamente fra omkr. 1177 [1)] nævnes ejendomme i Attrup, Ørup, Rosmus, Eningrude og Hyllestedrude, og det yngste fra 1183 nævner ejendomme i Karleby, Attrup, Ørup, Rosmus, Ening (Enegårde) samt i Hyllested og Hoed. Karleby (i dag Kalbygård) [2)] var en lokalitet nær Låsby og derfor ikke en del af Svends Djurslands-besiddelser. Men ellers lå de nævnte landsbyer på nær Hoed og Hyllested i Rosmus sogn. Sammenfatter vi de to testamenter, som vi kender dem fra afskrifterne i klosterkrøniken, skulle Svend have skænket klosteret sine ejendomme i Rosmus sogn og desuden ejendom i Hoed og Hyllested.

Imidlertid har munkene i samme klosterkrønike på bladene 43 og 44 nedskrevet en udateret beskrivelse af grænserne for deres besiddelse på Djursland, som – skriver de - var blevet dem skænket af "den navnkundige hr. Svend, biskop i Århus", og oplysningerne heri stemmer ikke overens med det yngste testamentes. Ifølge grænsebeskrivelsen, som man hidtil har anset for at være nedskrevet omkring år 1300, har bisp Svends donation omfattet Rosmus sogn og et ornum [3)] på Grobæk mark (Lykkesholm mark), men ikke ejendom i Hoed og Hyllested.

Der eksisterer således to modstridende udlægninger af, hvor meget gods Svend gav til klosteret. Det må der være en forklaring på, men hvilken? Lad os se på, hvilken der kan give mening.

A. Kan vi stole på dem, der skrev testamenterne, specielt det yngste der nævner ejendom i Hoed og Hyllested? Eller skyldes 1183-testamentets oplysninger om gods i Hoed og Hyllested og udeladelsen af jordstykket på Grobæk mark simpelthen en fejl, der kan bero på misforståelser, uvidenhed eller forglemmelse?
B. Kan vi stole på munkenes grænsebeskrivelse, og hvorfor blev den nedskrevet?
C. Reelt kunne Svend i tidsrummet mellem udstedelsen af 1183-testamentet og sin død i 1191 have købt et "ornum" på Grobæk mark og solgt sit gods i Hoed og Hyllested [4)], og i så fald ville det kunne forklare uoverensstemmelsen mellem testamenter og grænsebeskrivelse.
D. Det i 1183-testamentet omtalte gods i Hoed og Hyllested kunne være blevet afstået af klosteret I tidsrummet mellem Svends død i 1191 og munkenes nedfældelse af grænsebeskrivelsen omkr. 1300.

E. Bymarkskel [5] kan være blevet ændret i tidsrummet mellem udstedelsen af 1183-testamentet og nedskrivningen af grænseskellene ca. 1300, således at lokaliteter, der i 1183 hørte til én bymark, godt 100 år senere kan have befundet sig på en anden.

Med den i dag tilgængelige viden synes det umuligt at udpege en forklaring og bevise, at den er den rette. Så vi må se på en række indicier i forsøget på at udrede, hvilken forklaring eller forklaringer der er den eller de mest sandsynlige, og hvilke der er mindre sandsynlige.

Kloster og munke

Før denne udredning påbegyndes, skal der med baggrund i klosterkrøniken orienteres om nogle forhold angående klosteret, dets munke og om datidens donationer til bl.a. klostre. Selve krøniken består af flere mindre skrifter forfattet i klosteret over en længere årrække og langt senere samlet i ét bind, nemlig:

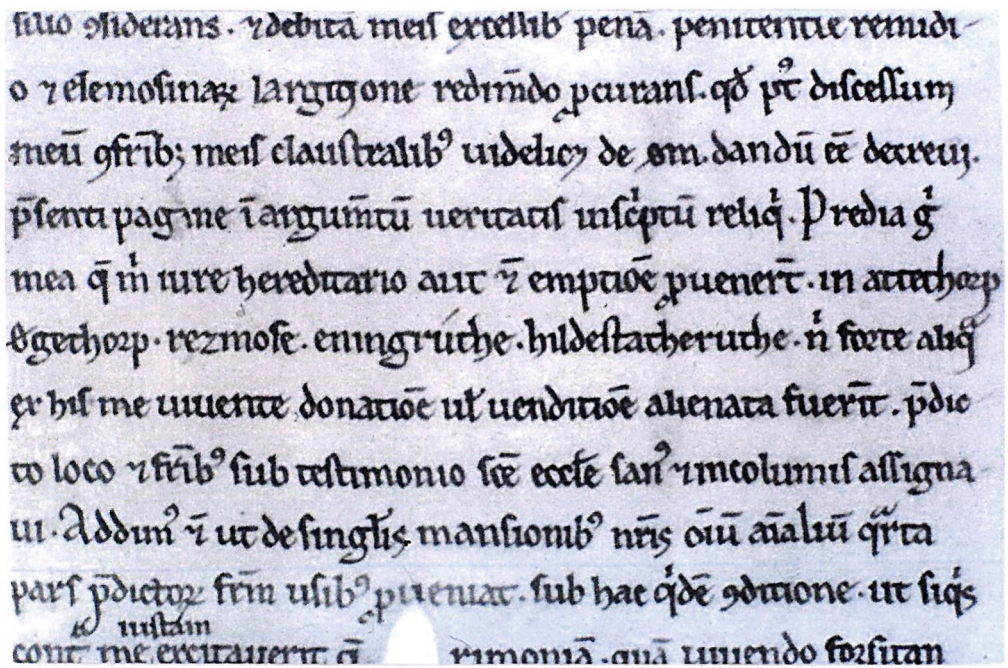

Fra Øm Klosters krønike, uddrag af bisp Svends 1. testamente.
I linjerne 5-6 læses attethorp (Attrup), Øgethorp (Ørup), rezmose (Rosmus), eningruthe (Eningrude), hildestathruthe (Hyllestedrude).

1. Første del er nedskrevet omkring 1207 og omhandler klosterets historie fra dets grundlæggelse i 1165 og dets forhold til biskop Svend.
2. Nogle blade med biografier over klosterets abbeder indtil 1320.
3. Et større afsnit omhandler mest en strid ca. 1250-ca. 1268 mellem klosteret og bispesædet i Århus, desværre uden at vi får at vide, hvordan den endte.
4. De ovenfor omtalte blade 43 og 44 med grænserne for klosterets besiddelser på Djursland.
5. Beretning om biskop Gunnar af Viborg, der var klosterets abbed 1216-22.

Munkene i Øm tilhørte cistercienserordenen, som indvandrede i Danmark kort tid før midten af 1100-tallet. Deres ideal var et liv uafhængigt af verdslige og materielle bånd, hvorfor de måtte være selvforsynende, hvilket igen betød, at de selv måtte forestå dyrkning af jorden, passe kvæg og drive fiskeri for at opretholde livet. Det hårde, daglige slid fyldte munkenes hverdag i ordenens første år sammen med bøn, kirketjeneste og fordybelse i skriftens ord, men snart måtte de indse, at tilværelsens åndelige side blev vægtet for lidt. De fandt så på løsningen med lægbrødre, der skulle varetage alt manuelt virke som landbrugsarbejde, fiskeri, byggeri, handel med klosterets produkter, udførelsen af alle slags håndværk osv.

Efter middelalderlig tankegang opfyldte munkene kristendommens krav til menneskene om en from livsførelse, hvorfor deres forbøn havde en særlig kraft, der kunne være syndige mennesker til stor hjælp efter døden. Mange ville derfor gerne være på god fod med dem for at sikre sig sjælefred netop gennem deres forbøn. Det var en indstilling og tro, der for velstillede samfundsklassers vedkommende førte

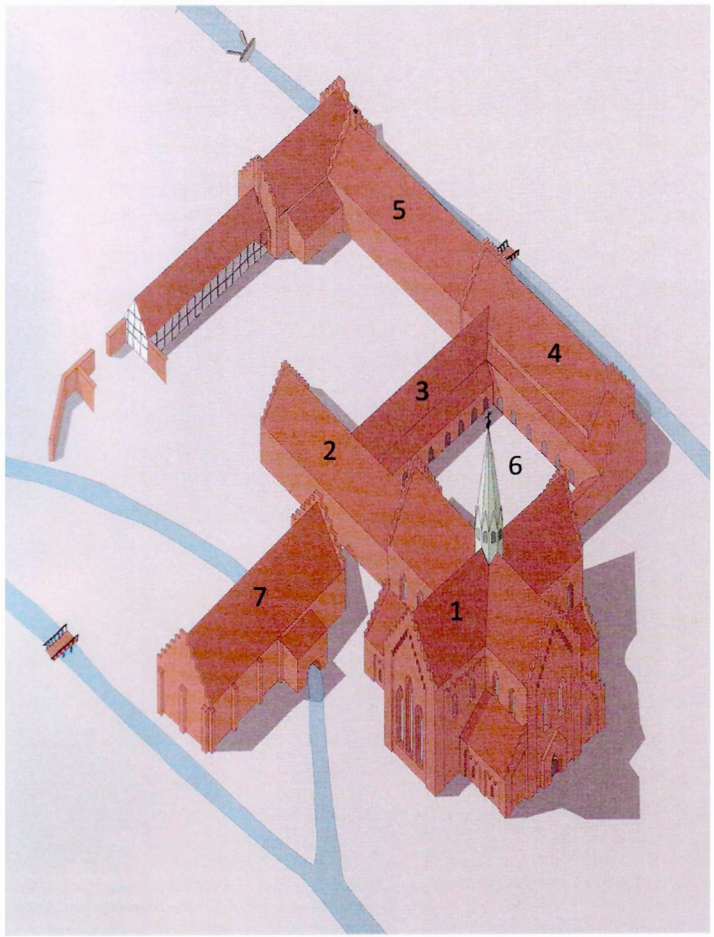

Hans Krongaard Kristensen: Klosteret i Øm, grundplan omkr. 1500. 1 Kirke, 2 Sakristi, bibliotek, kapitelsal, trappegang til sovesal ovenpå, 3 Spisesal, 4 Længe med forrådskælder, 5 Bryggers, bagers, stegers. 6 Fratergård, 7 Hospital. Bemærk kanalerne, der muliggør vandskyl.

til anselige donationer af især jordegods til klostrene. I løbet af forholdsvis få år erhvervede munkene sig ejendomme i stort antal. Til forskel fra andre munke var cistercienserne eksimerede, dvs., at de juridisk stod direkte under paven og dermed ikke var underlagt biskopperne, hvis magt over klostre og munke derved begrænsedes. Ud over paven stod klosterets ledelse også til ansvar for ordenens generalkapitel (samtlige abbeders årlige møde) og var ligeledes ansvarlig over for moderklosteret, der i Øm Klosters tilfælde var Vitskøl Kloster ved Limfjorden.

Som eksempler på ciscterciensernes respekterede status blandt landets stormænd og de fordele, som de derved høstede, kan nævnes kong Valdemar den Stores betydning ved oprettelsen af Vitskøl Kloster ved Limfjorden, mens bisp Eskild af Århus udvirkede, at et hold munke få år senere kunne drage fra Vitskøl og sydpå for at etablere det, der blev til Øm Kloster. Det var yderligere ca. 15 år senere, at bisp Svend som Eskils efterfølger overdrog sit gods på Djursland til klosteret.

De mange ejendomme og privilegier, som munkene i deres første tid anskaffede sig, virkede med tiden demoraliserende, nærede deres selviskhed og grådighed og undergravede deres oprindeligt asketiske indstilling. Et ikke ubetydeligt antal af dem var stormandssønner, hvad der vel ikke gjorde det lettere at efterleve idealerne og følge ordenens strenge regler. Og i takt med munkenes åndelige forfald sporedes hos stormændenes efterkommere en stigende utilfredshed med fædrenes gavmildhed over for klostrene, fordi de bortskænkede ejendomme kom til at betyde færre indtægter til dem selv. Megen velvilje vendte sig til modvilje, munkenes anseelse var for nedadgående og afløstes af andre samfundsklassers voksende misundelse og mistænksomhed. Samtidig er vi nået frem til en tid, hvor biskopperne var travlt optaget af at konsolidere domkapitlerne [6] og rejse nye domkirker, noget der krævede mange penge, således at munkevæsenet kom til at virke som en konkurrent til kirken. Dertil kom fra lidt før midten af 1200-tallet et mere ustabilt forhold mellem kongedømme og kirke, så klostrene her kunne komme i klemme, især hvis kirke og kloster holdt med hver sin part.

Klosteret i strid med bisper i Århus

Og "i klemme" kom Øm Kloster. Efter bisp Svends tid synes klosteret ifølge krøniken at have levet på fredelig fod med hans første efterfølgere. Men med bisperne Peder og navnlig Tyge af Århus, indsat henholdsvis fra 1249 og 1262, ændredes det gode forhold. Første gang vi hører om det, mødtes klosteret af den nye bisp Peders krav om gæsteri [7], endda i en grad så han forlangte erstatning for - som han påstod - tre års gæsterifrihed for klosteret, mens bispestolen havde stået tom, og munkene derfor ikke havde haft udgifter til gæsteri i den tid. Han fik et engangsbeløb, og derefter nød han gæsteri, indtil en ny aftale nogle år senere fritog klosteret for hans besøg imod til gengæld at afstå fra nogle indtægter, klosteret hidtil havde haft, der så i stedet for herefter skulle tilfalde bispen.

Langt værre gik det for klosteret under efterfølgeren bisp Tyge, der satte sig i bispestolen fra 1262. Han mente som sin forgænger, at klosteret på grund af ejendommene på Djursland skyldte bispesædet i Århus gæsteri. Han forsøgte også på at hævde retten til at visitere klosteret, skønt cistercienserne var fritaget for visitationsgæsteri [8] og derfor mente, at det ikke kunne komme på tale. Han forlangte så tre ugers al-

mindeligt gæsteri til gengæld for ejendommene på Djursland, men munkene påstod, at Svend ved overdragelsen i sin tid havde skænket dem godset for sin sjælefreds skyld og helt uden betingelser om modydelser. Herefter optrappedes striden: Overfald på munke og lægbrødre, røveri af nogle af klosterets heste, abbeden måtte på tinge værge sig mod Tyges beskyldninger om, at han skjulte en klosterabbed [9], som var under mistanke for at have forgivet kongen. Bisp Tyge forbød en tid præsterne i stiftet at holde gudstjeneste i klosterets kirker. Som svar sendte Øm munke ud for at bøde herpå, men i den forbindelse blev på kirkegården i Rosmus den præsteviede munk Skjalme taget til fange af bispens mænd, som i det hele taget chikanerede munke, lægbrødre og klosterets landboere i dets mange ejendomme rundt om. Enkelte munke og lægbrødre udsattes for overfald og mishandling med invaliditet eller død til følge. Klosteret forsøgte at få hjælp fra paven, men på den tid lå ærkebiskoppen - pavens forlængede arm - i alvorlig strid med kongen og levede i landflygtighed; og da Øm Kloster i denne strid havde holdt med ærkebispen, mens de fleste biskopper holdt med kongen, så blev paven ikke til nogen hjælp. Et forlig blev dog arrangeret, men ifølge krøniken varede det ikke længe, førend Tyge brød det. Fremme ved 1267 var klosterets abbed nærmest på flugt rundt i landet, lægbrødre og munke forlod klosteret, hvis undergang syntes nær – og så tier krøniken. Vi får dermed ikke slutningen på og resultatet af striden. Vi ved blot, at klosteret overlevede og kom så meget til kræfter, at det længe efter ligefrem fik en opblomstring.

Installation ved Øm Kloster i maj 2017 ved Olivier Grossetête: Visualisering af klosterbygningernes størrelse. 17 m høj korgavl modelleret efter korgavl ved Løgumkloster kirke. Foto: Susan Kibb.

"Diplomatarium Danicum"s bud på stridens udfald – og på baggrunden for grænsebeskrivelsen

Den her i korthed beskrevne strid mellem Århusbisper og kloster, som udgør en væsentlig del af hele krøniken, kender vi kun derfra og får den dermed ikke belyst fra modpartens side. Hvor meget krønike-skriveren fortier eller fordrejer, når han beskylder bispestolen for at stille urimelige og uretfærdige krav til det eksimerede kloster, er svært at gennemskue. Klosterets ledelse påstod at handle i overensstemmelse med sandheden angående Svends donation af Djurslandsgodset: At bispen havde skænket sine besiddelser uden nogen form for krav om modydelser, bortset fra naturligvis i forhold til sin sjælefred. Hos kirkehistorikere, der i et ikke ringe antal har beskæftiget sig med klosteret og striden, har man da også kunnet finde forskellige udlægninger af årsagen til den, lige fra formodninger om løgnagtige munke til karakteriseringen af bisp Tyge som despotisk og magtsyg. Andre har ment at kunne forklare årsagen til uenigheden hos de to parter med baggrund i en forskellig opfattelse af henholdsvis kanonisk ret (kirkelige love) og landets i øvrigt gældende ret og skik. Klosterets tagen parti i den på samme tid verserende strid mellem ærkebisp og kongemagt kan utvivlsomt også have spillet ind som medvirkende årsag. Når det har været så kompliceret at tage stilling til striden og komme til bunds i årsagen til den, har det også taget sin tid, førend historikere har givet sig i kast med at lancere troværdige forslag til dens udfald, som krøniken jo ikke meddeler.

"Diplomatarium Danicum" anviser imidlertid en forklaring på stridens årsag og giver også et bud på dens resultat [10]. Ud fra en bemærkning i krønikens kapitel 2 mener man at kunne fastslå, at de to parters uenighed har haft sin årsag i, at dele af godset på Djursland, som Svend havde givet til klosteret, ikke havde været hans personlige ejendom, men i virkeligheden havde tilhørt bispesædet. Dét havde han ikke haft ret til at overdrage til andre, og deraf groede det forbitrede forhold frem mellem bispesæde og kloster. I og for sig en sandsynlig forklaring, selv om den ikke just fremgår af krønikens fremstilling af sagen.

Angående resultatet af striden mener forfatterne til samme bogværk, at bispestolen har stået som vinder, og herom hedder det videre, at som den tabende part måtte munkene lade sig affinde med under tvang at skulle levere den del af godset tilbage, som havde tilhørt bispesædet. Da imidlertid ingen så mange år efter bisp Svends donation har kunnet gøre rede for, hvad der havde været Svends private gods, og hvad der havde været bispesædets, "må man i 1268-69 radikalt have skåret igennem og reduceret gaven til Rosmus' sogneområde"; alt gods i Hoed og Hyllested har måttet afleveres til bispesædet, menes det. Munkenes grænsebeskrivelse på krønikens blade 43 og 44 må så ses som en erkendelse af nederlaget - og som en accept af tabet af klosterets ejendomme i Hoed og Hyllested. Når munkene i grænsebeskrivelsen skriver, at klosterets grænseskel forløber, som de havde gjort det siden Svends tid, så taler de ifølge "Diplomatarium Danicum" imod bedre vidende. Denne udlægning kunne være en rigtig god forklaring på uoverensstemmelsen mellem testamenter og grænsebeskrivelse angående omfanget af Svends donation til klosteret, og den svarer til den på side 5 under D anførte. – Men "en rigtig god forklaring" behøver ikke at være en rigtig forklaring, som vi skal se i det følgende.

Et afslørende dokument

Det ser nemlig ud til, at grænsebeskrivelsen højst sandsynligt – som vi skal se om lidt - blev nedskrevet af en helt anden årsag end den, som "Diplomatarium Danicum" forudsætter. Vi ved, at klosteret i 1291 har udbedt sig en vidisse [11] af Svends testamente af 1183 hos biskop Lauritz af Viborg og har fået den. Egentlig kunne man godt undre sig over, hvad meningen har været med den, for det drejede sig om en vidisse af netop det testamente, hvorefter klosteret skulle have fået overdraget gods i Hoed og Hyllested. Men klosteret ejede jo ikke gods i de to landsbyer – ikke ifølge "Diplomatarium Danicum"s udlægning, og heller ikke ifølge munkenes eget udsagn. Så man må spørge sig, hvilken mening det giver at rekvirere en vidisse af et testamente, hvis oplysninger angående "ejendom i Hoed og Hyllested" ikke stemte med virkeligheden, medmindre munkene har været indforstået med en betydning af ordene "ejendom i Hoed og Hyllested", der har givet mening for dem, og som er forskellig fra den betydning og forståelse, som vi umiddelbart lægger i det.

Der er utvivlsomt en sammenhæng mellem udfærdigelsen af grænsebeskrivelsen og udstedelsen af vidissen i 1291, nemlig den at både vidisse og grænsebeskrivelse skulle bruges i klosterets forsvar for dets territoriale rettigheder, idet der er bevis for fremmed indtrængen på klosterets grund netop omkring den tid samt en påfølgende annektering af en strimmel land af klosterets ejendom.
Beviset for denne indtrængen på klosterets enemærker findes i et dokument, som er gengivet i Vedel Simonsens "Samlinger til den fyenske Herregaard Elvedgaards Historie", hæfte 1 s. 57-60 (Odense 1845), og er formentlig identisk med et dokument, som engang fandtes i Høegholm godsarkiv (Nør-

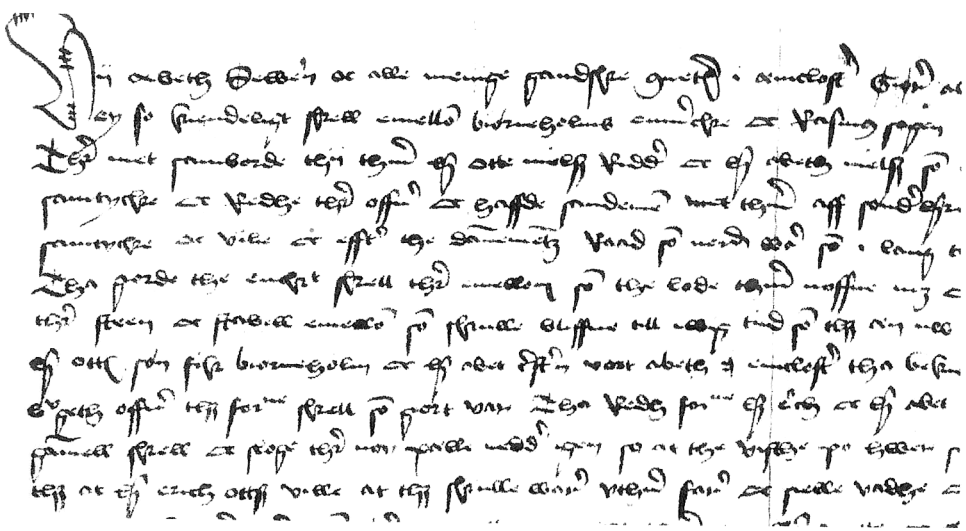

Udsnit af det beseglede dokument af 24/6 1501 der godtgør, at Bjørnholm (Høegholm) er blevet opført delvis på klosterets grund. "Wij abeth Sewerin oc alle menige gandske konvent i Emclost giøre .." (Rigsarkivet, privatarkiver på pergament, Erik Ottesen Rosenkrantz, pakke 488, læg 5).

rejyllands Landsarkiv, G291-35) under lægget "Reversall 28/4 1723," hvori anføres under nr. 17: "Marckeskiel imellem Biørnholm march (= Høegholm mark) og Rosmus march". Dokumentet er blevet udstedt 24/6 1501 af Øm Klosters konvent [12] med abbed Sewerin i spidsen og beretter, at skellet mellem Bjørnholm og Rosmus sogn ikke var så "kendeligt", hvorfor Otto Nielsen Rosenkrantz til Bjørnholm (ejer af gården 1425-1477) og abbed Niels med sandemænd og andre kyndige mænd i sin tid havde redet grænsen over og sat "steen og stabell emellom". Synet af grænsen blev gentaget nogle år senere, da Eric Ottesen Rosenkrantz (ejer af Høegholm 1477-1503) med abbed Chrestern også red grænsen over og "slog nøy Pælle nedder igen". Og da "Her Erich Otts ville", at "forne closter skulle haffue fyllest oc ingen bryst", skødede han i 1478 en gård i Ålsrode til klosteret. Videre berettes det, at abbed Sewerin i klosteret havde fundet en ubeseglet udskrift på papir lydende på, at Anders Ovesen (ejer 1370-1420 af halvparten af Bjørnholm) havde vedkendt sig og sine efterkommere at "were plictig at giffue till emcloster aarlig en tønde smør for then rettigz som emcloster haffde i then grynd som biørneholm stor paa". Brevet beretter efterfølgende, at Erik Ottesen Rosenkrantz i 1501 skænkede klosteret både skov og mark i Rude (Skørring sogn) og – vel som modydelse - fik løfte om to årlige "begængelser" i klosteret til bod for sig og sin slægt til evig tid. At også efterfølgende ejere af Bjørnholm fik fuld tilgivelse fra klosterets side, ser vi af dokumentets fortsættelse: " .... og dermed er alt det, som har været mellem Øm Kloster og Bjørnholms ejere, til fuldkommen ende og skal aldrig mere fra nogen af siderne tages op igen". Den fremmede indtrængen havde ført til opførelsen af Bjørnholm, det nuværende Høegholm, delvis på klosterets grund.

Hvornår og hvordan begyndte så "alt det, som har været mellem Øm Kloster og Bjørnholms ejere"? Den af biskop Lauritz i 1291 udstedte vidisse af biskop Svends testamente om gods i Sønder herred og Karleby, fortæller os, at der på det tidspunkt har været uro om grænserne for klosterets besiddelser. Munkene har med anskaffelsen af vidissen forberedt sig til på tinge at kunne fremlægge beviser for deres rettigheder, og i forbindelse hermed har man ladet nedskrive/afskrive grænsebeskrivelsen. Uroen har utvivlsomt haft sin årsag i Hvide-slægtens [13] første sonderinger i terrænet omkring det nuværende Høegholm, hvor marsk Stigs sønnesøn [14] nogle ti-år senere lod borgen Bjørnholm opføre. At der således hengik nogle årtier efter 1291, førend planerne manifesterede sig i byggeri omkring 1320-30, kan hænge sammen med den politiske udvikling i landet efter mordet i 1286 på kong Erik Glipping i Finderup Lade og den efterfølgende landsforvisning af marsk Stig, som da var Hvide-slægtens overhoved.

Der kunne vel tænkes andre årsager til, at grænsebeskrivelsen blev nedskrevet, men som vi senere skal se, synes den at lægge særlig vægt på Rosmus sogns vestre grænse, hvor borgen senere blev bygget [15]. På landkort kan vi ved gennemlæsning af beskrivelsen følge, hvordan grænserne fra dengang ser ud til nogenlunde [16] at falde sammen med Rosmus sogns grænser af i dag. Men ved herregården Høegholm samt syd herfor ses den datidige grænse i området at være blevet flyttet fra 800 til 200 m østpå. Det gav mulighed for at bygge borgen på Biornæholmen [17] midt i mosen. Bygherren har formentlig beslaglagt så meget terræn, som man mente var nødvendigt til stødpude ved borgens forsvar. Og nok også taget det med den stærkes ret, så den fremskaffede vidisse næppe har fundet anvendelse på tinge. Bjørnholms ejeres "bodsgang" ifølge 1501-brevet må forudsætte, at klosteret i

forbindelse med ejendomskrænkelsen knap 200 år tidligere har lidt uret og stået som taber, hvis man da overhovedet nåede så langt som til at fremlægge sin sag på et ting. Men tiderne var skiftet siden da, og der blæste mildere vinde fra Bjørnholms ejere, så klosteret, som brevet afslører, efterhånden fik sin ret og modtog erstatning.

Det er i grænsebeskrivelsen i øvrigt, at vi første gang støder på navnet Biornæholm, dengang en i sig selv ellers ubetydelig holm i rækken af flere "holme" [18] i dalstrøgets moser og kær, der mod øst strækker sig ud til Kattegat og mod nordvest helt til Kolindsund.

Grænsebeskrivelsen

Her bringes grænsebeskrivelsen i oversættelse ved afdøde seminarielektor Leo Wad, Aalborg. Disse er vore markskel i Diursæ (Djursland), som hr. Sweno (bisp Svend af Århus), from ihukommelse biskop af Arusiensis (Århus), hvis sjæl hvile i evig fred, har skænket os. Hvis nogen skulle mindske eller frarøve os dem, da formindske Gud hans del af himlenes rige på den yderste dag [19].

Først begynder de fra havet ved en stor sten (A), *hvor der står en bøg, på hvilken er fæstet et kors, der danner skel mellem Ruthæskogh* (Rude Skov = Rugaard Skov) *og Hildestathskogh* (= Hyllested Skovgårde og Hyllested Skov), *og de rettes således lige ud i vestlig retning hen til en stor sten ved vejen, som går til Asnes* (B, der vel er halvøen Hassens ved Ebeltoft) [20]. *Derefter danner en grøft* (C, Balle Mølleå) [21] *skel mellem vore*

Varbjerg, grænsebeskrivelsens Wortbiærgh, en tidlig forårsdag i 1975 set fra sydvest (Hyllested mark).

Evald Møller, Ørup, ved grænsestenen (G) en forårsdag i 1999.

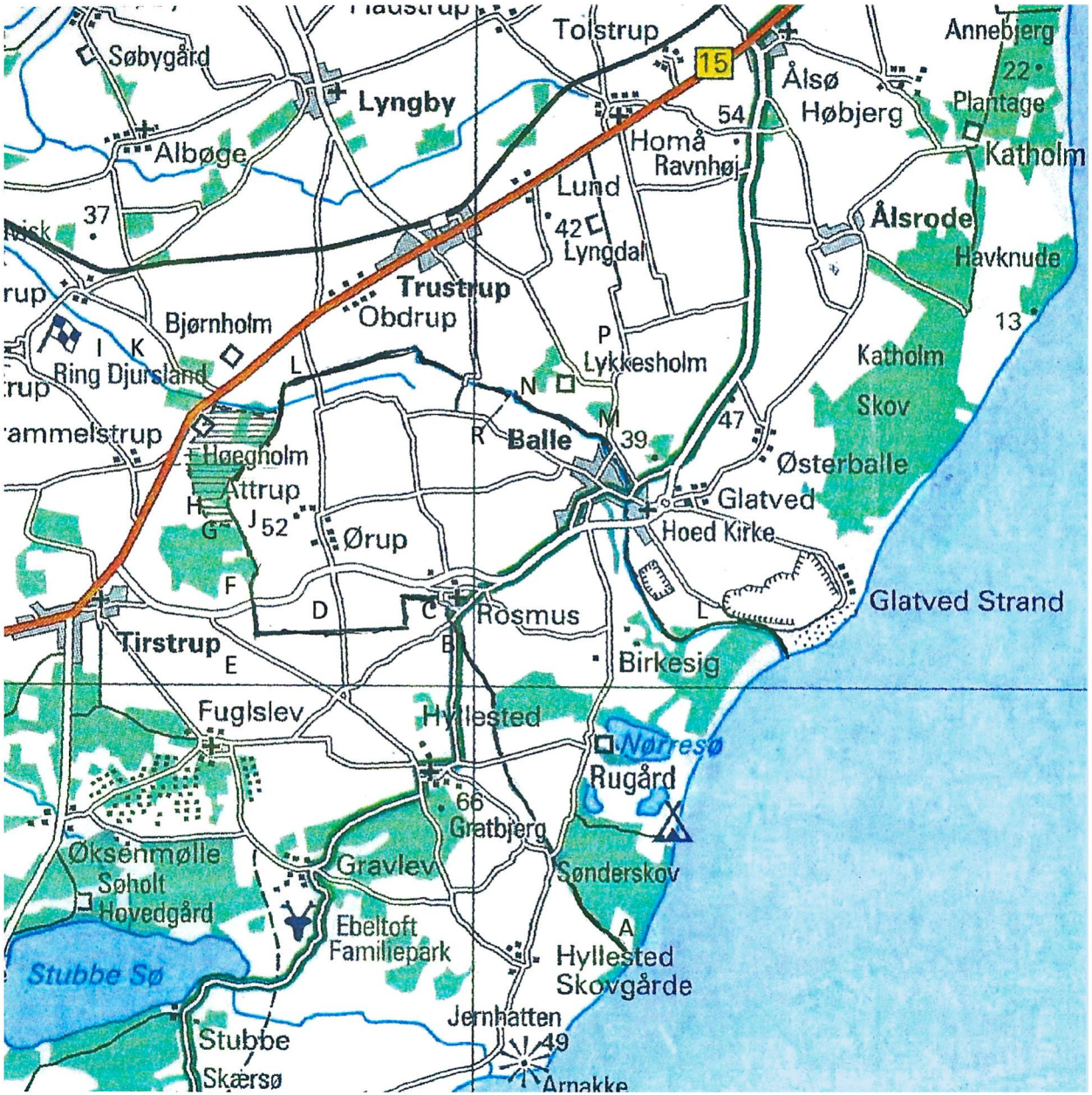
Tolstrup
Annebjerg
Søbygård
15
Ålsø
22
Lyngby
Plantage
54
Høbjerg
Homå
Ravnhøj
Katholm
Albøge
Lund
37
42
Ålsrode
Lyngdal
Havknude
Trustrup
Obdrup
13
Bjørnholm
P
Lykkesholm
Katholm
I
K
Ring Djursland
L
N
Skov
M
47
R
Balle
39
Høegholm
Østerballe
Attrup
Glatved
H
G
J
52
Hoed Kirke
Ørup
F
Glatved Strand
D
C
Rosmus
L
Tirstrup
B
E
Birkesig
Fuglslev
Hyllested
Nørresø
Rugård
66
Gratbjerg
Øksenmølle
Gravlev
Sønderskov
Søholt
Hovedgård
Ebeltoft
Familiepark
A
Hyllested
Skovgårde
Stubbe Sø
Jernhatten
Stubbe
49
Skærsø
Arnakke

marker og nævnte by Hildæstath (Hyllested) *hen til en sten på Wortbjærgh* (D, Varbjerg) [22], *idet de strækker sig frem til en lille bakke, der kaldes Møhgh* (E, fejlskrivning for Møhøgh) [23], *og som danner skel mellem Hildæstath, Fuglsløf* (Fuglslev), *Tistorp* (Tirstrup) *og os* (Rosmus). *Og idet de således går videre frem, bøjer de en smule af mod nord til midten af en vis mose* (F) [24] *beplantet med træer og vidjer hen til en bakke, som kaldes Rethærshøgh* (ukendt) [25]; *og derfra hen til en stor sten* (G) [26], *der ligger vest for bakken, og således hen til en lille bæk, der kaldes Brytiæbæk* (H, Brydebæk, Brobæk) [27], *og den danner selv skel mellem Dramælstorp mark* (Drammelstrup) *og os, idet den flyder ind i en stor mose som kaldes Ulpærmosæ* (I, mosen nordvest for Høegholm) [28], *fra en bakke i Attæthorpskogh* (J, Attrup Skov) *lige i nordlig retning over den tørre jord, der kaldes Biornæholm* (Bjørnholm, nu Høegholm, se note 17), *hvor der står en stor bøg; og der støder Dramælstorp* (Drammelstrup) *mark og vore markskel sammen. Derefter (er der) en strøm, der kaldes Ulpæraa*(K, Skodå) [29], *og kommer frem fra en kilde på Trutstorp* (Trustrup) *mark* [30], *og som flyder i vestlig retning nær ved førnævnte mose tillige med en anden lille bæk* (L, Hoedå) [31], *der ledes bort mod øst og bøjer af til en mølle, som kaldes Ploxmøllæ* (M, Plusmølle) [32], *hen over et vadested, der kaldes Ræuæholmswath* (N, Ræveholmsvad) [33]. *Disse to små bække danner skel mellem Haldæntorp (*Hallendrup) *mark* [34], *Ubætorp (Obdrup) mark, Thruæthstorp* (Trustrup) *og Grobæk* (Gråbæk) *mark, et ornum vi har på Grobæk mark* (P) [35], *to skoghsland* (to stykker skovland). *Derefter danner den samme å fra møllen lige til havet skel mellem os* (Rosmus sogn), *Haghtweth* (Hoed) *og Glappæthweth* (Glatved).

I grænsebeskrivelsens indledning hed det, at "disse er vore markskel ... som Svend har skænket os". Med denne formulering er det ikke muligt, at grænserne for Svends gave efter hans død skulle være blevet ændret, uden at munkene direkte stikker en løgn. Med kendemærker i terrænet nævnt og beskrevet mere eller mindre detaljeret følges grænsen for klosterets ejendom fra Kattegat i syd, videre i sydvest, vest, nordvest, nord og nordøst, til vi når frem til Kattegat igen. Mens der ikke bruges mange ord eller udvises nogen større præcision i beskrivelsen af grænsen mod Hyllested, går skriveren anderledes detaljeret til værks, da vi når frem til skellet mod Tirstrup mark og især Drammelstrup mark (nuværende Høegholm mark). Selv om beskrivelsen af forholdene med hensyn til antal lokaliteter naturligvis må afhænge af terrænet, virker præciseringerne i beskrivelsen af vest-skellet påfaldende. Årsag: Her blev klosteret frataget et stykke land. Grænsebeskrivelsen var tænkt anvendt som argument i forsvaret, og må derfor betragtes som det, den giver sig ud for: En redegørelse for grænserne af klosterets besiddelse fra Svends tid.

Færdselskort Danmark 1:200000, 2006. Kort & Matrikelstyrelsen. Nutidigt Rosmus sogn markeret med optrukket sognegrænse. Vandret skravering markerer det af Bjørnholms bygherre annekterede område ved Biornæholm (Høegholm). Stiplet linje fra N (Ræveholmen) til R (Dyrholmvad Klep) vest for Balle markerer vadested (Ræveholmvad/Dyrholmvad) over mosen.

Spørgsmål til testamentet fra 1183

Når grænsebeskrivelsen dermed synes at have opnået troværdighed, så må det være testamenterne, nærmere bestemt 1183-testamentet, der tilsyneladende misinformerer med hensyn til omfanget af godsoverdragelsen til klosteret. Hvad kan være årsag til det yngste testamentes "gods i Hoed og Hyllested" og til de i det samme testamente manglende to stykker skovland på Grobæk mark.

For begge testamenters vedkommende gælder, at de må formenes at være nedskrevet af biskoppens skrivere efter diktat, og de er tilmed bevidnet af kongelige og ærkebiskoppelige stadfæstelsesbreve [36] som bekræftelse på, hvad Svend gav til klosteret. Man må spørge sig selv, hvordan kendskabet til geografien har været hos aktørerne i den forbindelse? I Poul Rasmussens "Herreklostrenes jordegods i det 16. århundrede" skriver han side 14 om adkomstbreve og udtog af adkomstbreve: " ..... det er så langt fra enhver erhvervelse eller afståelse af jordegods, de bevarede breve og brevudtog omtaler og beskriver rigtigt og udtømmende".

Testamenterne opremser lokaliteterne, mens grænsedragningen netop ikke nævner det ejede, men det ejedes begrænsninger. Måske blot en kuriøs betragtning, men kunne man ikke også sige, at testamenterne præsenterer sagen set fra en mere teoretisk side, mens grænsedragningen repræsenterer den praktiske. Munkene i Øm vidste sikkert godt, hvad der stod i testamentet, men de vidste også, hvor grænserne reelt gik. Så hvad kan begrunde, at der i testamentet nævnes ejendom i Hoed og Hyllested?

På side 5 opstilledes under punkterne A, B, C, D og E mulige forklaringer på den manglende overensstemmelse mellem testamenter og grænsebeskrivelse. Indtil videre er afklaret følgende:

A: Når munkene er troværdige, må problemet udgå fra testamenterne, dvs. testamentet fra 1183.

B: Munkenes grænsebeskrivelse er troværdig.

C: Svend kan have solgt sit gods i Hyllested og Hoed og købt de to stykker skov på Grobæk mark mellem 1183 og sin død i 1191. I så fald er der overensstemmelse.

D: Der er ikke blevet afstået gods mellem Svends død i 1191 og grænsebeskrivelsens tilblivelse.

E: Der kan være foretaget ændringer af bymarkskel mellem 1183 og grænsebeskrivelsens tilblivelse.

Gråbæk mark, Hoed og Hyllested. Eningrude

Gråbæk

For Grobæks vedkommende er det oplagt, at Svend har erhvervet de to stykker skovland før sin død, måske endda før udstedelsen af sit seneste testamente i 1183, men i så fald må udeladelsen af Gråbæk i testamentet skyldes en forglemmelse. Der kan imidlertid også have været tale om en ændring af bymarkskellet mellem Hoed og Gråbæk, således at 1183-testamentets "ejendom i Hoed" kan have været identisk med grænsebeskrivelsens "et ornum på Grobæk mark". Den sydlige del af skellet mellem Hoed og Lykkesholm marker kunne se ud til at være af nyere dato, eftersom det synes at være trukket efter en lineal bortset fra en lille bøjning, når vi nærmer os Hoedå. Da vi jo ikke ved noget om, hvor på Gråbæk mark de to stykker skovland har ligget - men grænsende op til Hoedå må vi formode – behøver skellet på dette stykke

blot at være blevet flyttet 100-200 meter østpå efter 1183 for at ændringen kan forklare "ejendom i Hoed" i 1183 som identisk med "Grobæk mark" i grænsebeskrivelsen. Om flytning af andre bymarkskel, se under note 34.

Hvordan og hvornår de to stykker skovland på Grobæk mark er blevet afhændet eller frataget klosteret, vides der intet om.

Hoed

og Balle er i dag bygget sammen, selv om de ligger i hver sit sogn; kun åen skiller. Hoed var blevet grundlagt formentlig noget før bisp Svends tid, og sandsynligvis placeret nær et vadested over Hoedå. På Svends tid fandtes der næppe noget Balle, men det er tænkeligt, at der kan have ligget et par ejendomme på Balle-siden af Hoedå, hvor terrænet skråner ned mod åløbet. I nybyggerfasen kan de godt være blevet opfattet som en del af landsbyen Hoed, altså "ejendom i Hoed". Poul Rasmussen anser det for muligt (s. 55), at Balle i 1180'erne kan være blevet betragtet som en del af Hoed by. Da der med tiden kom flere ejendomme til - og måske på grund af tilhørsforholdet til klosteret og deraf følgende adskillelse fra Hoed - opstod navnet Balle, der betyder: jævnt stigende terræn.

Den mest sandsynlige og en nærliggende forklaring på "ejendom i Hoed" er den under Grobæk skitserede flytning af bymarkskel. Som en tredje mulighed: Svend kunne have solgt sine ejendomme i Hoed før sin død.

Hyllested

er en af de ældste landsbyer i området. Ved den gennemgående vej Hoed-Balle-Fuglslev, hvis talrige små sving tyder på høj alder, er markjorden et par hundrede meter nordøst for gården Fiskegårdevej 13 fyldt med ildskørnede sten, og da Hyllested udskiftningskort (1795) samme sted har marknavnet "Gammelbye Tofter", må deraf sluttes, at Hyllested engang har ligget her ved nordbredden af "Stormosen". Måske i forbindelse med at de kystnære områder var blevet mere sikrede mod sørøveroverfald, flyttede nogle beboere deres gårde knap en kilometer sydpå til Hyllesteds nuværende beliggenhed. Meget tænkeligt kan det have været i samme periode eller tæt på den, at andre af beboerne flyttede ud fra landsbyfællesskabet, ryddede skov og grundlagde en ny landsby, Hyllestedrude (rude = rydning) i det område, hvor Rugaard ligger i dag. Vi har således inden for et spand af år et gammelt Hyllested, et nyt Hyllested og et Hyllestedrude, der måske kunne give anledning til en smule forvirring om lokale forhold hos folk udefra, som biskop Svend og hans skrivere jo har været. Kan vi her have årsagen til, at der i 1183-testamentet kunne tages fejl af Hyllested og Hyllestedrude, eller er der, sådan som Poul Rasmussen [2)] allerede i 1957 mente (side 32 og 54), blot tale om en banal fejlskrivning: Hyllested i stedet for Hyllestedrude.

For Hyllesteds vedkommende kunne ændrede bymarkskel måske være endnu en – om end ikke ret sandsynlig – mulighed som forklaring på uoverensstemmelsen mellem testamente og grænsebeskrivelse. Det kræver imidlertid, at vi ved "ejendom i Hyllested" kun forstår mindre dele af landsbyens nordligste bymark, der grænser op til Ørup mark. Det kunne se ud til, at markskellet mellem de to landsbyer engang har været flydende (fælles overdrev?), for i markbøgerne fra Ørup 1681-83 anføres bl.a. marknavnene Neder Hede, Møhøj agre og Sivested agre. Også ifølge grænsebeskrivelsen strakte klosterets ejendom (Rosmus sogn) sig frem til Møhøj.

Men før udskiftningen i 1794 gik i gang, trak landmåleren et snorlige "nye marke skiel" mellem Hyllested og Ørup, således at de tre nævnte agre overførtes til Hyllested mark. Hvor langt mod nord og hvor tæt på Ørup man på Svends tid har forestillet sig, at Hyllested bymark strakte sig, kan vi ikke vide, så Poul Rasmussens ovenfor anførte opfattelse synes at være den sandsynligste forklaring, selv om muligheden for, at Svend før sin død skulle have afhændet gods i Hyllested også her er til stede.

Ser vi på Hyllesteds tidlige ejendomshistorie, der kun er sporadisk og sparsomt belyst, er der ingen særlige indikationer på, at Øm Kloster skulle have afstået gods til bispesædet i Århus. Derimod anfører "Diplomatarium Danicum" for 1251, at bisp Peder henlagde "nogle agre i Hyllested mark til en præbende [37] ved Århus domkirke". Selv om vi ikke kan vide, om det er en donation fra Svends tid, er bispen/domkirken jordejer i Hyllested, før striden for alvor bryder løs mellem kloster og bispesæde. Vi kan heller ikke vide, hvor stor en besiddelse, der gemmer sig bag "nogle agre". Det vides også, at Elene Buggesdatter Nielsen 25/7 1401 skænkede sin ejendom i Hyllested til domkirken, arvet efter sin fader (Niels Bugge, død 1359), omfattende: ager, eng, skov, fiskevand, græsgang, mølle og møllested. Ydermere skænkede i 1416 Jens Nielsen Løvenbalk af Aunsbjerg to Hyllested-gårde til domkirken som soning for et mord. Også i 1420 tilflød der

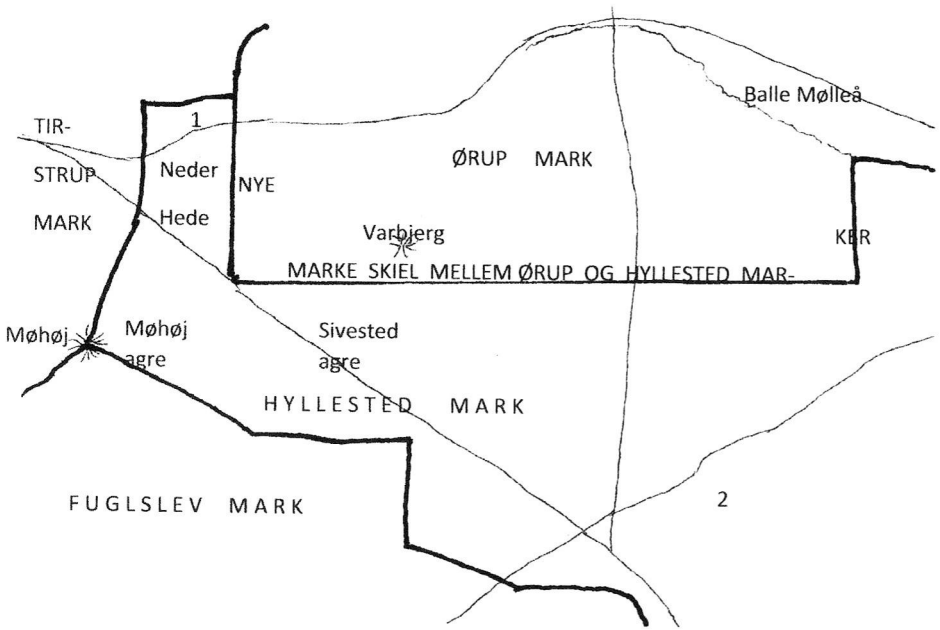

Skel mellem Ørup og Hyllested. Markskel og sogneskel kraftigt optrukne, vejnet med let streg. Vejen forbi 1 (Langballegård) er Lunbakkevej, vejen gennem Sivested agre er Stormosevej, og vejen forbi 2 (den vestligste af Fiskergårdene) er Fiskegårdevej. De "Nye marke skiel" blev trukket før Ørups udskiftning i 1794; før den tid regnedes Neder Hede, Møhøj agre og Sivested agre for Ørup mark. Ifølge grænsebeskrivelsen fra ca. 1300 nåede Rosmus sogn frem til Møhøj, hvor Tirstrup, Fuglslev og Hyllested sogne stadig mødes.

gods til domkirken, der åbenbart var i fuld gang med at sætte sig på det meste af landsbyen. Det kunne være gaver og handel med ejendom som ovennævnte eksempler, der er forklaringen på domkirkens ejerskab af hele 12 gårde i Hyllested i 1500-tallet.

Lokalt i Hyllested har man ellers med god grund troet, at landsbyen ligesom Rosmus har hørt til Øm Kloster, i hvert fald en tid. Hyllested og Rosmus har længe "hørt sammen" som ét pastorat, og Hyllested står jo nævnt i testamentet af 1183 på linje med Rosmus. Ydermere har beboerne op til vor tid bevaret erindringen om stednavnene "Munkebakken", det skrånende lille vejstykke umiddelbart vest for Hyllested forsamlingshus, og næsten sammesteds, men nede i den lavtliggende mark tæt ved vejen, "Munkekjelden". Ud fra de to navne har man dannet sig en forestilling i retning af, at munkene på deres vandringer mellem Rosmus og Hyllested har gjort holdt her for at kvæge sig, men betegnelserne er sandsynligt et levn fra en langt senere tid: I 1795 gik Jens Munchs husmandssted samt to nabogårde, der alle lå tæt samlet sydvest for forsamlingshuset, op i luer og blev bagefter genopført andetsteds. Hyllestedboerne har utvivlsomt haft den ene af deres to fællesbrønde placeret her i lavningen tæt ved Munchs hus (brandtomt), hvor der var let adgang til grundvand. Den store brønd i byens centrum kaldtes tidligere "Ved Kjelden", og den anden ved Munchs hus (og senere brandtomt) har man så benævnt "Munkekjelden", et navn der åbenbart har smittet af på bakken.

Eningrude, der nævnes i første testamente, og som vi intet ved om – måske har der ikke eksisteret en bosættelse af det navn – kan være en fejlskrivning for Ening. Den er ikke en del af problemet med omfanget af bisp Svends Djurslandsgods. Har der eksisteret en landsby af det navn, så har den nemlig ligget på Enings bymark og dermed i Rosmus sogn.

Men Eningrude får et par ord med på vejen, for når Balle ikke er nævnt i nogen af testamenterne, er det sandsynligvis, fordi landsbyen endnu ikke var opstået – og dog, i teorien kunne Eningrude være en tidlig betegnelse for begyndelsen til Balle. Accepterer man den teori, får det indvirkning på den tidligere benyttede forklaring om "ejendom i Hoed", idet der så ikke også her kan være tale om en forveksling af Balle og Hoed. Med den formodede misforståelse Hyllestedrude/Hyllested in mente er det mest sandsynligt, at der også med hensyn til Eningrude/Ening er tale om en misforståelse. Eningrude har næppe eksisteret.

Afsluttende kommentar

Man skal naturligvis vogte sig for at betvivle lærde værkers og testamenters pålidelighed, ej heller skal man tro, at munke har patent på sandheden. Men her ser det ud til, at så mange indicier peger på grænsebeskrivelsens troværdighed: Det gamle mellemværende i sagen mellem klosteret og Bjørnholms ejere, grænsebeskrivelsens udformning og sammenfaldet i tid med udstedelsen af vidissen af 1291, at det samlet betyder, at grænsebeskrivelsen må tages for pålydende. Og eksistensen af domkirkegods i Hyllested i 1251 og vort – godt nok mangelfulde - øvrige kendskab til stormænds middelalderlige besiddelser i Hyllested spænder ikke ben for det udsagn. Det samme kan siges om et par af de i krøniken beskrevne hændelser, der foregik i Rosmus - og ikke andre steder.

Testamenterne blev, som det er nævnt før, dikteret og nedskrevet af folk, der næppe havde noget stort lokalkendskab, hvilket i samme grad har været gældende ved udstedelsen af de kongelige og biskoppelige stadfæstelser. Desuden skal vi holde os for øje, at egnen sent blev beboet og udviklet med nye landsbyers opståen til følge næppe særlig mange år før tilblivelsen af testamenterne, hvilket også øger sandsynligheden for en senere tids ændrede bymarkskel som forklaring på uoverensstemmelsen mellem testamenter og grænseskrivelse.

Det må antages, at cistercienserne ved overtagelsen af godset har fået påvist deres nye ejendoms gældende grænser, som de har været fortrolige med, og som ikke har forekommet dem at være i modsætning til testamenternes ordlyd. Selv om de næppe opholdt sig hverken ofte eller længe på Djursland, har de haft godt kendskab til geografien, hvorimod det et enkelt sted ser ud til at knibe med deres opfattelse af verdenshjørnerne.

Derudover er det muligt som beskrevet i artiklen at give indtil flere forklaringer på misforholdet mellem oplysningerne i testamenter og grænsedragning. Med dette in mente må drages den slutning, som forekommer at være den mest sandsynlige: Klosteret har ved bisp Svends død modtaget Rosmus sogn samt de to stykker skovland på Gråbæk mark. Ejendom i Hoed og Hyllested, sådan som vi forstår det, var der ikke tale om.

Det er vel tænkeligt, at der engang har eksisteret skrifter i klosteret, som kunne have hjulpet os med problemet: Skal vi tro testamenterne eller grænsebeskrivelsen. Nu må vi nøjes med indicier og forklaringer og derudfra afgøre, hvad vi vil tro på. "Problemet" er ikke ligegyldigt, selv om det er uden betydning for landets historie og vel også for klosterets. For Rosmus og omegn derimod er det middelalderens historie, der berøres.

Noter

1) "Diplomatarium Danicum" (Danmarks riges breve), 1. række bind 3, diplom nr. 70 daterer Svends 1. testamente til 1177-1178.
2) Karleby. Historikeren Poul Rasmussen (1909-1994), der beskæftigede sig med og havde dyb indsigt i middelalderlige landboforhold frem til 1600-tallet, udgav i 1957 "Herreklostrenes jordegods i det 16. århundrede og dets historie," der bl.a. omhandler Øm Klosters jordegods. Hans undersøgelse omfatter således også klosterets ejendomme på Djursland, herunder fæsternes afgifter frem til omkr. 1600. Lokaliteten Karleby, som man hidtil havde ment var Karlby ved Grenå, identificerer han på side 34 i ovenanførte bog som Kalbygård i Låsby sogn.
3) Et ornum. Et stykke af landsbyens særjord, der ikke var opmålt til fordeling mellem bønderne, sådan som fællesjorden var det.
4) Af ordlyden i de to testamenter samt af Valdemar den Stores bekræftelse på det første testamente fremgår det, at godsoverdragelsen ville omfatte, hvad Svend måtte være i besiddelse af ved sin død. Munkene opbevarede to stadfæstelser på det ældste testamente, hvilket kunne tyde på, at man har regnet begge testamenter for at være gældende.
5) Bymarkskel, skel mellem flere landsbyers marker.
6) Domkapitel. Det aktuelle antal præster ved domkirke.
7) Gæsteri. Pligt for en underordnet til at modtage besøg af en overordnet (her Århusbispen), hans folk, heste og hunde til indkvartering og underhold et vist antal døgn årligt.
8) Visitationsgæsteri. Pligt til at yde gæsteri til den, der undersøger forholdene i en institution som f.eks. i et kloster.
9) Cistercienserabbeden Arnfast i Ryd Kloster blev mistænkt for at have forgivet kong Christoffer ved nadverbordet.
10) "Diplomatarium Danicum", 1. række bind 3, kommentarer til diplom nr. 115 (side 182).
11) Vidisse. En beediget kopiering af et ældre dokument af retslig bindende karakter. Den benyttede formulering i registranten henviser almindeligvis til testamentet fra 1183. Vidissen kendes fra Øm Klosters arkiv udgivet af Suhm: Nye Samlinger til den danske historie 3, s. 333 (København 1794).
12 Konvent, et klosters forsamling af de stemmeberettigede munke.
13) Hvideslægten nedstammede fra Skjalm Hvide og talte folk som Absalon og Esbern Snare. En jysk gren af slægten havde sidst i 1200-tallet marsk Stig Andersen (Marsk Stig) som ledende skikkelse.
14) Stig Andersen Hvide var Marsk Stigs sønnesøn.
15) Der ser ud til, at uroen ved Rosmus sogns vestgrænse kan være begyndt før 1291. Århus domkapitel havde i lighed med Øm Kloster besiddelser på Djursland, nemlig i området ved Feldballe over mod Tirstrup. Allerede i 1280'erne havde Marsk Stig måske her været på udkig efter et godt sted at bygge en borg, i hvert fald henvendte han sig i 1287 til kapitlet (ifølge Trap) og forsikrede over for præsteskabet i Århus, at han og hans folk ikke ville tilføje kapitlets ejendom på Skramsholm eller andetsteds nogen skade eller ulempe.
16) Sognegrænsen dengang forløb lidt anderledes i sognets sydvestre hjørne. Ud fra grænsebeskrivelsen, men også med et sideblik til Ørup markbogs navne (1681-83) ses det, at Ørup mark strakte sig længere i sydlig og vestlig retning. I forbindelse med udskiftningen i 1790'erne fastlagde landmåleren en ny markgrænse for Ørup, og dermed også en ny sognegrænse (se kort side 18).
17) Biornæholm, der var en holm med fast grund midt i mosen, kom til at give navn til borgen Bjørnholm, som Stig Andersen Hvide byggede der omkring 1320-1330. Holmen var inden byggeriet delt mellem Attrup mark (i Rosmus sogn) og Drammelstrup mark. Iver Juul Høegh, ejer af Bjørnholm 1673-1683, fik i 1681 tilladelse til af Bjørnholm, Fævejle og Lykkesholm at oprette baroniet Høegholm, som blev herregårdens nye navn. En senere ejer, Poul Marcussen, lod i 1808 20 tønder hartkorn udskille fra Høegholm, hvoraf den nye hovedgård Bjørnholm blev oprettet.

18) "Holme" kalder man de flade områder med fast grund, der som store og små øer i havet ligger en smule højere end de omgivende enge og moser henholdsvis sydfor og nordfor.
19) Besværgelser som denne benyttedes i middelalderen.
20) Vejen til Asnæs er formentlig vejen (Balle-Fuglslev-Øksenmølle-vest om Stubbesø-Ebeltoft) til halvøen Hassens.
21) Balle Mølleå, der er et mindre vandløb, udgjordes rimeligvis engang af flere mindre strømme i den fladbundede ådal. Vejen sydpå ud af Rosmus (Bækkevej) til vejen Balle-Fuglslev må have forløbet på en vase over engen, som man ved grøftning kan have gjort lettere passerbar. Fra Rosmus og vestpå danner åen stadig på en strækning skel til Hyllested sogn.
22) Varbjerg sydøst for Ørup er en af højde beskeden morænebakke, der mod vest og nord begrænses af en smeltevandsdal, så "bjerget" set fra de to sider virker mere markant.
23) I markbogen 1681-83 anføres under Ørup by Mæhøys Agre i Sønder Heede Wang. Hyllested udskiftningskort 1795 har (formentlig samme sted) Møehøisager. I markbogen for Fuglslev forekommer Mæehoysvangen og Møyhøysaggeren. Ifølge grænsebeskrivelsen lå Møhøgh, hvor Rosmus, Hyllested, Fuglslev og Tirstrup sogne stødte sammen, antagelig samme sted hvor de tre sidstnævnte sogne stadig mødes. I en indberetning fra 1880'erne til Nationalmuseet om gravhøje er noteret om høj nr. 30 tæt ved mødestedet for sognene Hyllested, Fuglslev, Tirstrup og (engang) Rosmus: "Her sees en lille Knold tæt op til en Vej, og hvor Vejen berører Knolden sees, at den er en komplet jordfri Steenhob inderst inde". Desværre har råstofudnyttelse i 1970'erne udslettet alle spor.
24) Udtrykket "en vis mose" betyder vel, at der er tale om en lille navnløs mose. Lidt nordvest for Langballegården viser målebordbladet fra 1877 en lille aflang eng, som langt tilbage i tiden kan have været mose.
25) Rethærshøghs beliggenhed kendes ikke. Da vi imidlertid får at vide, at den store sten – og den kendes – ligger vest for Rethærshøgh, så må højen - formentlig en gravhøj selv om den omtales som bakke - have ligget øst for stenen. I grænsebeskrivelsen benyttes ordet "bakke" et par gange, hvor der utvivlsomt er tale om en "høj".
26) "Den store sten" ligger i diget på nordsiden af skoven Hestehaven. Mogens Møller oplyser på side 111 i "Grenaa og omegn under fremmede herrer" (2016), at GPS-koordinaterne er målt til N 56.312470 og E 10.722390. Frilagt må den formodes at have en højde på 1½-2 m. Lærer på Ålborg Seminarium, cand. mag. Leo Wad, gjorde mig i 1975 bekendt med sin oversættelse af munkenes grænsebeskrivelse, og da jeg under en efterfølgende samtale med Gunnar Petersen på "Vidtskuegård" i Attrup omtalte "en stor sten", kunne han udpege den.
27) Brytiæbæk. John Kousgaard Sørensen har i "Danske sø- og ånavne", bind 1 (1968) medtaget Brytiæbæk, der i slutningen af 1700-tallet blev skrevet Brydebæk og i 1954 kaldtes Brobæk. Gunnar Petersen udpegede den for mig, på det tidspunkt for længst rørlagt. Han mente, at den hed sådan, fordi der nærmere godset havde været en overkørsel, "en bro over", altså inden den blev rørlagt.
28) Ulpærmosæ. Det datidige navn på mosen fra Høegholm i retning mod Kolindsund, og som afvandes af Skodå (Ulpærå).
29) Ulpæraa – nu Skodå - er i tidens løb blevet benævnt Bjørnholm Å, Hallendrup Å og endog Albøge Mølleå. Den løber mod Kolindsund, og afvander derved den vestligste del af smeltevandsdalen mellem Kattegat og Kolindsund. Åens oprindelige udspring fandtes i mosen lidt vest for vejen mellem Attrup og Obdrup, men er ved vandstandssænkning midt i 1900-tallet flyttet et par km østpå, hvorved vandskellet er blevet flyttet tilsvarende. Efter vandløbsreguleringerne løber Skodå i Rosmus sogn midt ude i mosen.
Ifølge Anette Tonn-Petersens "Østjyske landsbyer" udgivet af Århus Amtsmuseumsråd 1991, side 107, skrev pastoren i Lyngby-Albøge pastorat i 1743 i en præsteindberetning om åen, at den "løber igennem Høgholms Ende-Mærker og Aalborre Mølle Broe ud i Sundet". Han har tydeligvis – og ikke uden grund - misforstået den datidige udtale, for i to skøder

fra 1787 skrives Aalbor Mølle Broe, henholdsvis Olbroe Mølle Broe og Aalbroe Mølle Broe om stedet, hvor vejen Albøge-Nødager krydser Skodå. Præstens opfattelse af navnet er blevet antaget som den rette, for navnet har i mangfoldige år været skrevet som Ålborg Møllebro, hvor [ålper møllebro] ville være mere i pagt med det oprindelige.

30) "Fra en kilde på Thrutstorp (Trustrup) mark" er en forståelig fejltagelse. Ulpæraa eller Skodå havde ifølge målebordsbladet 1877 sit oprindelige udspring i mosen øst for Høegholm lidt inde på Attrup mark. At terrænet her tidligere har været meget svært at orientere sig i, ses af målebordsbladet fra Videnskabernes Selskabs opmåling sidst i 1780'erne, hvor geodæterne har haft problemer med at skelne Skodå og Hoedå fra hinanden.

31) "En anden lille bæk" er Hoedå, der løber østpå til Kattegat. Ifølge målebordsbladet fra 1877 havde den sit udspring ca. 100 m nord for Skodås udspring. Åen er Rosmus sogns nordgrænse mod Tirstrup sogn, Lyngby sogn og Hoed sogn. På de første adskillige hundreder meter er åen rørlagt.

32) Ploxmøllæ. Har ligget på nordsiden af Hoedå ved – eller næppe ret langt fra – Lykkesholmvej. Skrives også som Plus Mølle eller Plovs Mølle.

33) Ræveholmsvad. Øm Klosters to stykker skovland på Grobæk mark (P) lå lidt vanskeligt tilgængeligt, men der må have været vadested (markeret med stiplet streg på kortet) over mosen og Hoedå fra Dyrholmvad Klep (R) til Ræveholmvad (N). Selve Ræveholmen befinder sig i dag på Trustrup mark tæt op til åløbet ikke langt fra Lykkesholm mark. Beliggenheden af de to stykker skovland – opdyrket skov? - kender vi ikke.

34) Hallendrup mark havde åbenbart dengang sin sydlige grænse langs Skodå og Hoedå. I 1336 mageskiftede Århus domkapitel, der ejede området, med Stig Andersen (Hvide) på Bjørnholm (Høegholm), så han bl.a. overtog den sydlige del af Hallendrup mark, som herefter må være blevet lagt under Høegholm mark. Hallendrup marks sydlige grænse flyttedes dermed ca. 800 m i nordlig retning. I 1808 blev formentlig samme område udskilt fra Høegholm og tillagt den nuværende hovedgård Bjørnholm.

35) Grobæk eller Gråbæk, som det skrives i dag, var en for længst forsvundet landsby på Lykkesholm mark. Den lå formentlig ved foden af Gråbæk Bakke og ved vandløbet Smedeløkke Rende knap 2 km sydøst for Trustrup. Grobæk bymark svarede vel så nogenlunde til Lykkesholm mark og havde sydgrænse ved Hoedå.

36) Stadfæstelse sker gennem udstedelse af dokumenter, der bekræfter rigtigheden af et andet dokument, i dette tilfælde en bekræftelse på indholdet af Svends testamenter. Da kongemagten i 1579 mageskiftede Rosmus sogn til Hans Axelsen Arenfeldt modtog denne Svends testamente af 1183, kong Knuds stadfæstelse af begge testamenter, ærkebiskoppen af Lunds stadfæstelse, Valdemar den Stores stadfæstelse af det første testamente, men ikke selve det første testamente, der sikkert ikke længere eksisterede.

37) Præbende. Formue henlagt som løn til en kannik (præst ved domkirke).

Fra Rosmus-egnen før, under og ved afslutningen af klostertiden

Indledning

På grund af den omstændighed, at Rosmus sogn omkr. 1180 blev overdraget til Øm Kloster ved Mossø og forblev klosterejendom i de følgende knap 400 år, er det muligt fra disse århundreder at få nogle spredte indtryk af forhold på egnen samt stifte bekendtskab med institutioner, der spillede en rolle i den lokale befolknings liv. Der er nemlig I "Øm Klosters krønike", som behandler perioder af klosterets ældre historie, berørt adskilligt, der har reference til egnen ved Rosmus, hvortil kommer, hvad der ud fra bevarede levn af klosterets øvrige arkiv [1)] kan sammenstykkes til meningsfyldte forløb. Yderligere kan der suppleres med oplysninger fra andre arkiver [2)] og nogle få kendte fakta om kirken i Rosmus og middelalderlige bygningslevn i dens nabolag. Endelig er der indhentet oplysninger om bøndernes afgifter i afdøde historiker Poul Rasmussens arbejder med kloster- og kirkegods i Østjylland samt fra de senere års forskning i lægbroderinstitutionen.

Fra biskop Svends overdragelse af sit gods på Østdjursland til Øm Kloster styredes Rosmus-egnen i ca. 380 år sådan set fra klosteret, der var katolsk indtil reformationen i 1536. I forbindelse med den blev kloster- og kirkegods i enorme mængder rundt om i Danmark konfiskeret til fordel for kongemagten, deriblandt Øm Kloster med dets ejendomme, Rosmus sogn inklusive. I nogle år herefter bestyredes klosteret med sine besiddelser som et kongeligt len, hvor de sidste klosterabbeder fungerede som kongelige lensmænd. I 1560 blev klosteret endeligt nedlagt og fik status som det kongelige jagtslot Emborg for allerede året efter at blive nedrevet. Abbeden udskiftedes med en verdslig lensmand, der først holdt til på Bygholm ved Horsens og derefter på Skanderborg Slot. Da kongemagten ønskede at samle sit enorme og nyerhvervede, men meget spredtliggende kirke- og klostergods til større enheder, foregik der de følgende år en mængde mageskifter [3)] mellem kongen og rigets stormænd. I forbindelse hermed overtog adelsmanden Hans Axelsen Arenfeldt i 1579 blandt meget andet krongods Rosmus sogn og byggede i årene herefter Rugaard. Mens kongen havde været ejer af klosteret, var der i 1554 og igen i 1573 blevet udarbejdet jordebøger, som opregnede landsbyernes enkelte ejendomme og bøndernes afgifter. Det var jo nødvendigt for kongen at kende værdien af sine ejendomme, når der skulle forhandles mageskifter med rigets stormænd.

Rosmus Sogn

Biskop Svends overdragelse af sine besiddelser på Djursland til Øm Kloster skete ved udstedelse af to testamenter henholdsvis omkr. 1177 og i 1183. Om gavens omfang noteres i testamentet "stort i antal men ringe i pris, fordi det ligger ved kysten og er udsat for hedningenes overfald". Med de ord sigtes der sandsynligvis til især vendiske sørøvertogter i 1100-tallets første halvdel mod Jyllands østkyst, der havde bevirket, at bønderne længe afholdt sig fra opdyrkning af og bosættelse i kystnære egne især på Djursland. Egnens sene

bosættelse kan aflæses i landsbynavne med endelserne -tved og -rude, der er typiske for landsbyer opstået på den tid, og som henholdsvis betyder "fældet skov" og "rydning", eksempelvis Glatved (Glappethwæt) og Hoed (Hagethuet) samt Ålsrode (Alsrode).

En ældre og noget større landsby i nærheden var Hyllested. Et par hundrede meter nordøst for den vestligst beliggende af Fiskergårdene (Fiskegårdevej 13) finder man i jorden tæt ved vejen Hoed-Balle-Fuglslev ildskørnede sten, og da Hyllested udskiftningskort (1795) samme sted angiver marknavnet "Gammelbye Tofter", må deraf sluttes, at disse sten stammer fra husenes ildsteder i "Gammelby", der må have været identisk med et tidligere Hyllested. Måske I forbindelse med de kystnære områders gradvist øgede sikkerhed mod sørøveroverfald, og/eller måske fordi jorden nær gårdene var blevet udpint, har bønder i dette gamle Hyllested flyttet deres gårde knap en kilometer sydpå over på den anden side af "Stormosen" til landsbyens nuværende beliggenhed, hvor de indtog ny jord til opdyrkning. Sådan en landsbyflytning var i den periode slet ikke ualmindelig. Måske var det ved samme lejlighed – men det kan også være sket på et andet tidspunkt – at andre beboere flyttede bort fra fællesskabet i Hyllested ud i skovene østpå nærmere kysten. Her ryddede de træer og grundlagde landsbyen Hyllestedrude, der har ligget ikke ret langt fra det nuværende Rugaard. Om det var bønder fra det gamle Hyllested, fra det nye Hyllested eller fra begge lokaliteter, der grundlagde Hyllestedrude, kan vi ikke vide.

Når Hyllested her tages med i beskrivelsen af Rosmus sogns datidige forhold, er det, fordi Rosmus sogn indtil et stykke ind i 1100-tallet – ja, måske lige indtil biskop Svends tid – kan have været en del af Hyllested sogn. Hyllestedrude må naturligt fra først af have hørt sammen med Hyllested, når beboerne kom derfra, og da det ser ud til, at Hyllested og Ørup indtil udskiftningen kort tid før 1800 kan have haft fælles overdrev (udmark), må Ørup anses for at være en blot endnu tidligere udflytterby fra det Hyllested, der lå ved Fiskegårdevej. Hvis denne forudsætning holder stik, ville et daværende Rosmus sogn bestå af kun Ening (Enegårde), Attrup og Rosmus, og det må anses for at være lige lidt nok til et sogn. Så måske Attrup, Rosmus og Ening ligeledes har hørt med til Hyllested sogn, som i så fald har haft Havmølleåen til sydgrænse og den store mose langs Hoedå som nordgrænse. Landsbyen Hyllested ville så med sin beliggenhed ved Fiskegårdevej have haft en nogenlunde central beliggenhed i det store sogn i forhold til bosættelsen. Det må antages, at den eventuelle udskillelse af Rosmus sogn fra Hyllested kan have været en følge af bisp Svends (og hans slægts) ejerskab af området, der må have skabt større sikkerhed for beboerne mod sørøveroverfald og derved kan have bidraget til en udvikling af egnen og stigning i folketallet.

Sognets landsbyer

Både Attrup og Ørup er såkaldte thorp-byer (benævnt hhv. Attethorp og Øgethorp omkring 1177), der ifølge stednavneforskerne skal være grundlagt af udflyttere fra større landsbyer, i dette tilfælde er det nok af bønder fra det gamle Hyllested ved Fiskegårdevej. Forskerne tror også, at thorpbyerne, som udgør en meget stor del af Danmarks landsbyer, og som nu om dage oftest har endelserne -rup, -drup, -trup eller -strup, blev grundlagt fra 900-tallet og 2-300 år frem i tiden. Attrup tolkes som bonden Attis udflyttersted, Attis torp, og for Ørups vedkommende kan Øghi have stået i spidsen for en udflytning til Øghis torp.

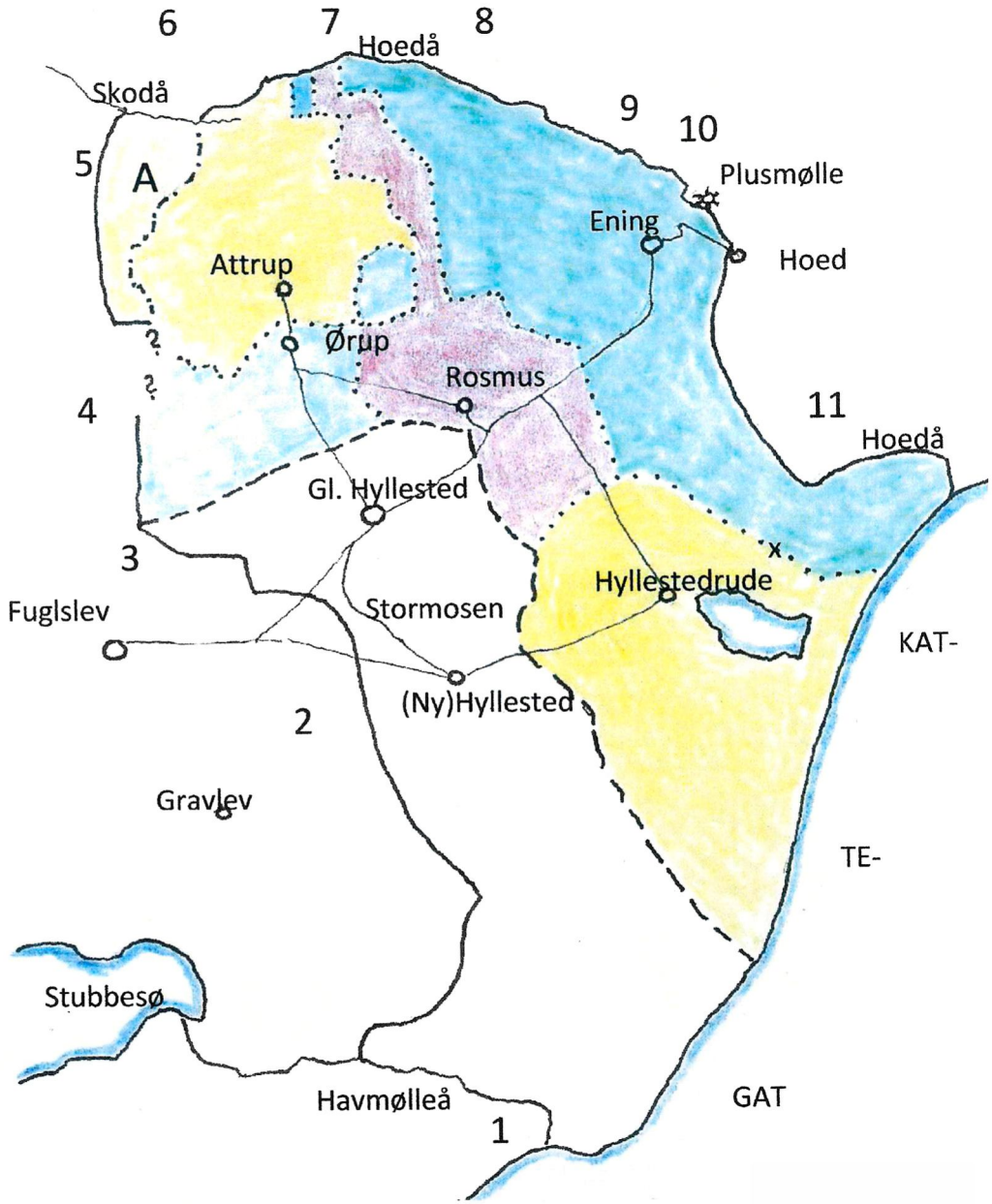

Sognene Hyllested og Rosmus omkring 1150-1200, Rosmus sogn med indfarvede bymarker: Hyllestedrude, Rosmus, Ening, Attrup og Ørup. Ørups bymark havde dengang en lidt større vestlig og sydvestlig udbredelse end nu. Vejnet trukket delvis efter fantasien. Ved ? usikkerhed om sogneskellet. X markerer Frydensbergs beliggenhed. A blev taget fra klosteret (sognet) i forbindelse med Bjørnholms (Høegholms) opførelse. De datidige tilgrænsende bymarker var:
1 Holme, 2 Gravlev, 3 Fuglslev, 4 Tirstrup, 5 Drammelstrup, 6 Hallendrup, 7 Obdrup, 8 Trustrup, 9 Gråbæk, 10 Hoed, 11 Glatved. Plusmølle er måske opført lidt senere end 1200.

Rosmus (Rezmose ca. 1177, Røzmose 1183) er tolket som personen Røths mose. Landsbyen har næppe nogen sinde været ret stor, men den lå centralt i biskop Svends og senere i klosterets besiddelse og blev formentlig af den grund gjort til kirkeby. Var det måske Svend eller en af hans ældre slægtninge, der som ejer af området byggede en kirke der? Også præstegård må landsbyen have haft tidligt, selv om vi først hører om den langt senere, for klosteret, der overtog ejerskabet efter bisp Svend, skulle sørge for præst til kirken. I Rosmus lod munkene efter overdragelsen fra Svend opføre en ladegård, hvoraf der stadig findes rester under jordoverfladen.

Ening [jænning], der som landsby ikke har eksisteret i de sidste mange hundrede år, betyder stedet med ene (planten) og må regnes for at være den ældst kendte landsby i Rosmus sogn, måske jævngammel med Hyllested i nabosognet. Landsbyen må formodes at have ligget ved Balle Mølleå, der hvor vi i dag finder de to Enegårde [jænnegoor] lidt vest for Balle gamle skole. Ening [jænning] var langt tilbage i tiden sognets største landsby kan vi forstå, for af marknavne som "Eneskovs Vang" og "Jenneskovager", der i dag findes på Frydensbergs mark [4], fremgår det, at Enings bymark [5] strakte sig sydpå lige til gården Frydensberg og derfra må formodes at have haft sin sydgrænse mod landsbyen Rude (der har ligget nær Rugaard) markeret af et gammelt dige [6] der løb i sydøstlig, senere østlig retning indtil nordenden af Tagkæret [7], som den store eng nord for Nørresø hedder. Det vil sige, at Ening bymark dengang har omfattet hele området nord for denne linje og helt op til Hoedå's udløb, og som i dag tilhører Rugaard og Frydensberg.

Af ukendte årsager forsvandt Ening som landsby, måske omkring årene 1350-1400. I Øm Klosters jordebog fra 1554 optræder en lille rest af den gamle landsby i form af Jennegaardtt, en gård beboet af to familier. Efter landsbyens forsvinden er langt den største del af dens bymark blevet delt mellem Rosmus (en mindre del) [8], Rude (se nedenfor under Hyllestedrude) og den nyere landsby Balle (den største del), mens Jennegaardtts to bønder har haft den resterende del af bymarken til deling mellem sig. Sent i 1600-tallet blev Enegårde og Balle bymarker slået sammen til Balle bymark [9]. Ifølge Svends første testamente eksisterede der dengang også en landsby ved navn Eningrude (betyder rydning i Enings skov). Men der kendes intet spor af landsbyen eller vides noget om dens nærmere beliggenhed. Faktisk er det usikkert, om den har eksisteret, da der kan være tale om en fejlskrivning for Ening. Helt kan det dog ikke udelukkes, at Eningrude kunne være brugt som et tidligt navn på en lille bebyggelse, der senere udviklede sig til Balle.

Balle nævnes ikke i testamenterne og har næppe eksisteret i 1100-tallet, i hvert fald ikke under det navn. Landsbyen ses første gang nævnt i 1469, men er ældre og havde måske allerede engang i 1300-tallet overtaget det meste af Enings bymark og var dermed blevet sognets største landsby. Balle er antageligt opstået ved, at et par bønder har slået sig ned på vestsiden af åen lige over for Hoed, hvor terrænet skråner jævnt ned mod dels Hoedå i øst og dels Balle Mølleå i syd. Sådan et stykke jævnt faldende/stigende terræn – afhængigt af om det ses fra Ballesiden eller Hoedsiden – kaldtes dengang for en "balle", og da nabolaget er spækket med marknavne som Mølballe, Lysballe, Hesselballe og Lilleballe, er

det tænkeligt, at Balle en overgang ligeledes kan have haft en karakteriserende forstavelse, der med tiden er gået i glemmebogen.

Hyllestedrude (nær det nuværende Rugaard) i skoven øst for Hyllested blev med årene en af områdets større landsbyer. Da den jo lå i Rosmus sogn, var det lidt, som om navlestrengen til moderbyen Hyllested var blevet klippet over; og måske af den grund strøg man Hyllested-delen af navnet, som afkortedes til Rude eller Rowe, som det også ses skrevet – velsagtens en gengivelse af den lokale udtale. En enkelt af landsbyens efterhånden talrige gårde blev med tiden størrelsesmæssigt skilt ud fra de øvrige, nemlig Rudgaard eller Rouegaard, der ikke må forveksles med det Rugaard, som vi kender. Målt på værdien blev den ansat til omtrent dobbelt størrelse i forhold til hver enkelt af landsbyens øvrige gårde. Ifølge en registrant fra 1480 i "Skanderborgske registratur" udtalte et sognevidne [10], at engen mellem "pælene og strømmen i Strandmølledam, den har ligget til Rugaard (der menes Rudgaard) i 36 år og mere", dvs. fra senest i 1444. Gården må have haft en særlig stilling i landsbyen, spørgsmålet er, om den indtog sin særstilling, fordi den blev tillagt nævnte eng, eller om den i forvejen havde positionen og måske derfor overtog engen; måske har den i en periode været en såkaldt brydegård [11]. Uanset det ene eller det andet står det fast, at en stor del af Enings gamle bymark er blevet lagt under gården og derved kom til at udgøre en del af Rude bymark – og dermed endnu senere også blev en del af tilliggendet til vor tids Rugaard (og Frydensberg).

Landsbyerne ved slutningen af klostertiden

Ifølge klosterets jordebog fra 1554 bestod Ørup da af tre lige store – og ret store - gårde, og landsbyen har altid været blandt sognets mindste. Men lille kan godt rumme noget stort! Otto Lauridsen Skeel, hvis gravsten ses i Rosmus kirke, og som døde 1655, står i Rugaards jordebog fra 1661 opført som beboer af en gård i Ørup. At han seks år efter sin død stadig stod anført som beboer, kan delvis undskyldes med, at enken nok er forblevet på gården til sin død fire år efter hans. I øvrigt vides intet om Otto Skeel ud over, at han var født i Bremen. Han kan måske have været birkefoged [12], da dette hverv få år efter hans død ses at have været varetaget af en beboer i samme landsby.

Attrup bestod i 1554 af 8 ejendomme i to størrelser [13], men ingen så store som gårdene i Ørup. Måske i forbindelse med reformationen i 1536 og den efterfølgende kongelige overtagelse af klostergodset var der i sognet blevet ansat en skriver [14]. En registrant [15] fra 1544 omtaler kort, at "abbedens tjener i Attrup", var tilladt brug af et stykke eng på Attrup mark "under Sualeholt og ved Giede Broen" [16]. Om måske samme person, eller utvivlsomt om en person i samme embede som "abbedens tjener", kan vi i "Kancelliets Brevbøger" [17] under datoen 4. okt. 1558 læse, at det bevilges Jens Molbo i Attrup at få landgilden af en af Øm Klosters gårde i Attrup, så længe han tjener i klosteret. I "Kancelliets Brevbøger" under 15. dec. 1560 gentages løftet, forudsat Jens forbliver i kongens tjeneste og er lensmanden på Emborg (som klosteret nu kaldes) lydig. Ifølge Skanderborg lens jordebog af 1573 er Jens Molbo bosat på en mindre gård i Attrup, hvor han er forlenet med [18] en af landsbyens større gårde, samt har brugsret til den eng i Glatved, som "Mette Smed havde". Ved mageskiftet i 1579 mellem kongen og

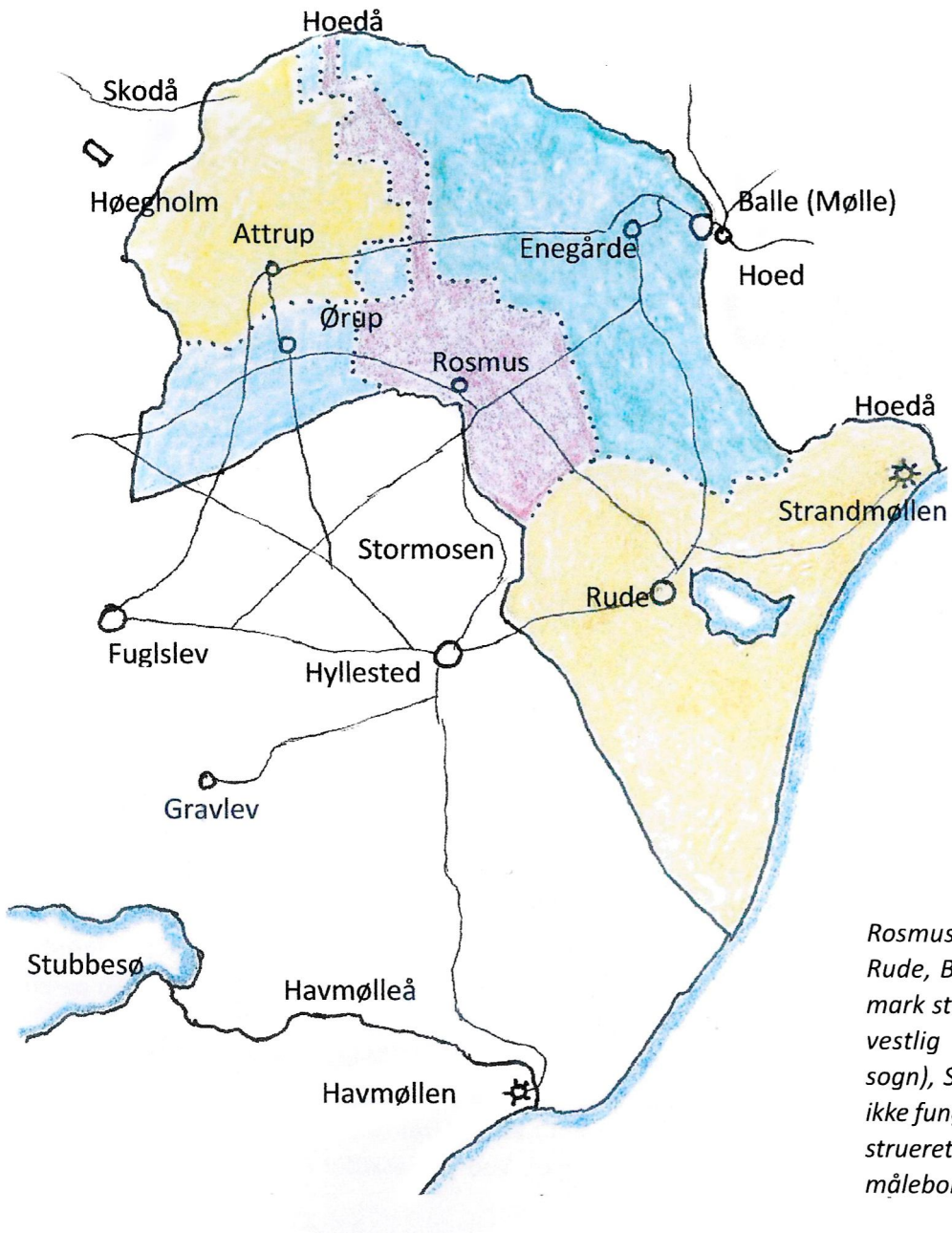

Rosmus sogn omkr. 1500-1550. Bymarkerne Rude, Balle, Rosmus, Attrup og Ørup (hvis bymark stadig havde en lidt større vestlig og sydvestlig udbredelse). Havmøllen (i Hyllested sogn), Strandmøllen og Balle Mølle har måske ikke fungeret alle tre samtidigt. Vejnettet er konstrueret efter forlæg af Videnskabernes Selskabs målebordsblade fra 1780'erne.

Arenfeldt (Rugaards bygherre) fremgår det af skødet, at Søren Skriver i Attrup, som åbenbart har afløst Jens Skriver, nu siges at være fæster af en helgård og en gård i halv størrelse, mens brugsretten til engen i Glatved ses udskiftet med en eng [19] på Balle mark.

Rosmus kaldes i jordebogen fra 1554 Rosmusgaardtt, der ses at være en slags dobbeltgård, beboet af to fæstere. I 1560 beskikkedes klosterets sidste abbed som præst i sognet, og en del af hans løn var retten til "at nyde og beholde præstegården i Rosmus", som var den ene af landsbyens to gårde. Han bosatte sig dog i Rude, erfarer vi senere, men var berettiget til at modtage kronens del af sognetienden og har beholdt indtægterne af gården i Rosmus.

Balle var i 1554 med sine da 14 gårde og deres tilliggende sognets største landsby, om end Rude talte et par gårde flere. Balle Vandmølle omtales for første gang i jordebogen i 1573, men kan godt være ældre.

Jennegaardtt (Enegårde) bestod som Rosmusgaardt af en slags dobbeltgård beboet af to fæstere. Nogle lighedspunkter med dobbeltgården i Rosmus, men også med andre af klosterets gårde andetsteds, der vides at være opstået ved deling af nedlagte ladegårde, kunne tyde på - mener Poul Rasmussen - at munkene kan have haft ladegård også i Ening.

Rude (det gamle Hyllestedrude) talte 16 gårde, der på nær Rudgaard var mindre end dem i Balle. Fra 1560 var sognets præst forlenet med Rudgaard og en af de andre gårde i Rude og boede i en bygning, der i 1579 omtaltes som Rowegaardt Loffthidt. Den må have stået i forbindelse med Rowegaardt, dvs. Rudgaard, og tilnavnet "Loffthidt" må betyde, at bygningen har været et såkaldt lofthus, dvs. en træbygning med øvre stokværk (højenloft).

Kirke

Rosmus kirke, der er eneste synlige levn fra klostertiden, var viet til "Vor Frue" (jomfru Maria), sådan som det ofte var tilfældet med cistercienserne kirker, så man skal forestille sig skibet i den katolske tid med Maria-altre på hver sin side af korbuen. Kirkens skib og det oprindelige kor regnes for at være opført i 1200-tallet.

I forbindelse med en hændelse på kirkegården i 1263 (omtalt under afsnittet "Præst") nævnes kirken for første gang i klosterkrøniken, da det hedder, at den "lige fra først af vides at være skænket det nævnte hus (Øm Kloster) som sikkert eje", en lidt uklar formulering. "Lige fra først af" kan vel betyde tidspunktet for klosterets overtagelse af Rosmus-egnen omkr. 1180, eller menes der måske, at kirkebygningen blev skænket til klosteret, da den stod færdig? Muligheden for at der har eksisteret en ældre kirkebygning på stedet, er måske til stede: Over døren mellem kirkeskib og våbenhus ses en planke, som måske har været anvendt i en ældre bygning på stedet.

Byggematerialet til den nuværende kirke udgøres bl.a. af kalkstenskvadre, som for flertallets vedkommende er blevet brudt i området ved Fornæs og Kragenæs nord for Grenå, mens færre er hentet fra klinterne ved Sangstrup-Karlby [20], dog er en stor del af dem blevet udskiftet i tidens løb. I øvrigt er der også anvendt almindelige sten af grundfjeld og kalkrullesten, hvoraf sidstnævnte lokalt forekom i rigelige mængder. Tårnet kom til i 14-1500-tallet, og våbenhuset er vistnok yngre. Endnu i 1650-60'erne fandtes en alterkalk med indskriften "Nicolaus Uffus, abbed", formentlig et minde fra tiden under Øm Kloster [21]. Fra en indberetning i begyndelsen af 1800-tallet ved vi, at der i det datidige alterbord fandtes et lille relikviegemme [22].

I 1864 blev koret med apsis og et lille nordvendt sakristi (karakteriseret som skummelt) nedbrudt. Krypten under koret blev opfyldt, efter at kisterne indeholdende resterne af de Arenfeldtske begravelser var nedsat på kirkegården [23]. En kalkstensfrise blev genindsat i korets østgavl.

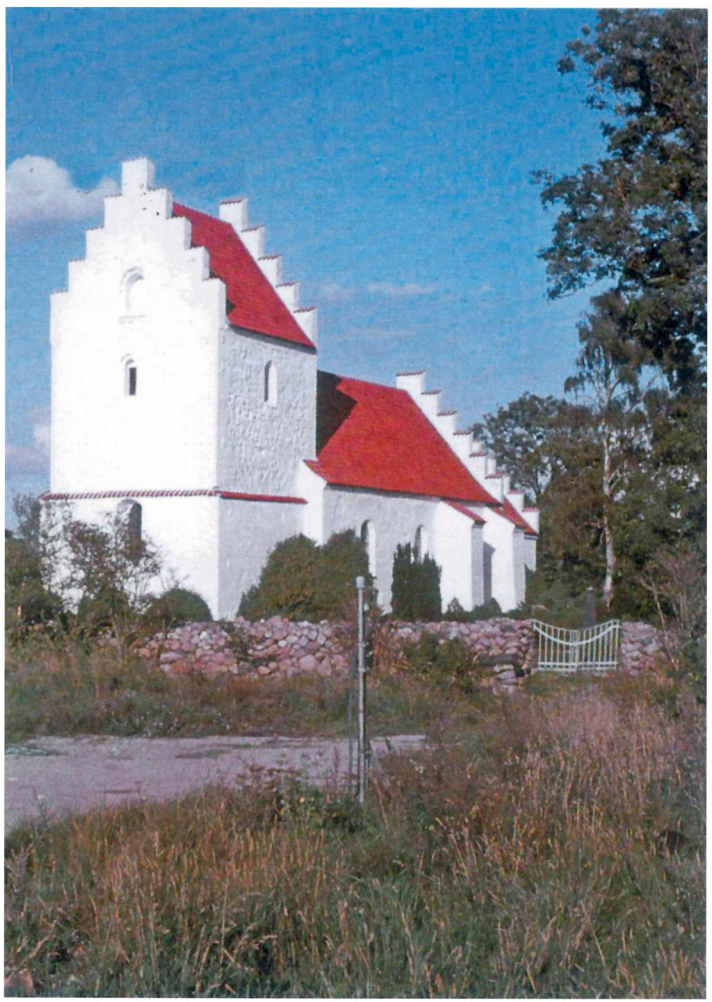

Rosmus kirke har som andre steder, hvor munke har spillet en rolle, sit sagn om en hemmelig underjordisk gang, der endnu i 1900-tallets første halvdel var kendt af menigmand. I 1946 skrev lærer Jens Chr. Nielsen ved Rosmus gamle skole til Nationalmuseet om opgravning af store sten på kirkegården nord for kirken (se under afsnittet "Kirkelade") og forespurgte i samme forbindelse, hvor meget museet vidste om den løngang, som ældre folk på egnen endnu omtalte, eksemplificeret ved en da ca. 80 år gammel mand født i Rosmus, som havde berettet, at hans bedstemor ofte omtalte, at hun havde været nede i løngangen, da den skred sammen. Den førte ud fra kirkens kor mod nord.

Hvordan og hvorfor opstod sådan et sagn? I dette tilfælde var der som nævnt ovenfor indtil 1864 en Rugaard-begravelse i krypten under koret, formentlig uden adgang for det jævne folk. Et andet væsentligt bidrag til sagnets opståen har det vel været, at man nord for kirken ved begravelser lejlighedsvis måtte fjerne større sten, der – tror vi nu – stammede fra fundamentet til en nedbrudt kirkelade. Den har måske kun fungeret i kortere tid, førend den blev nedrevet, hvorfor den ikke har efterladt sig større spor i befolkningens erindring. Til gengæld har fantasien kunnet blomstre frit næret af fundamentresterne på kirkegården, og snakken om en un-

"Vor Frue kirke" i Rosmus set fra sydvest en augustdag i 1972. Til højre "Blodporten", der ifølge Leo Wad kaldtes således, fordi man engang under gravning på stedet var stødt på en masse blod. Han mente også at vide, at det hele var skarnsstreger – og drejede sig om saft, ikke om blod.

Udsnit af tårnets nordre væg under restaureringen i 1972-73. Murrensning har afsløret en tidligere indgang til tårnet.

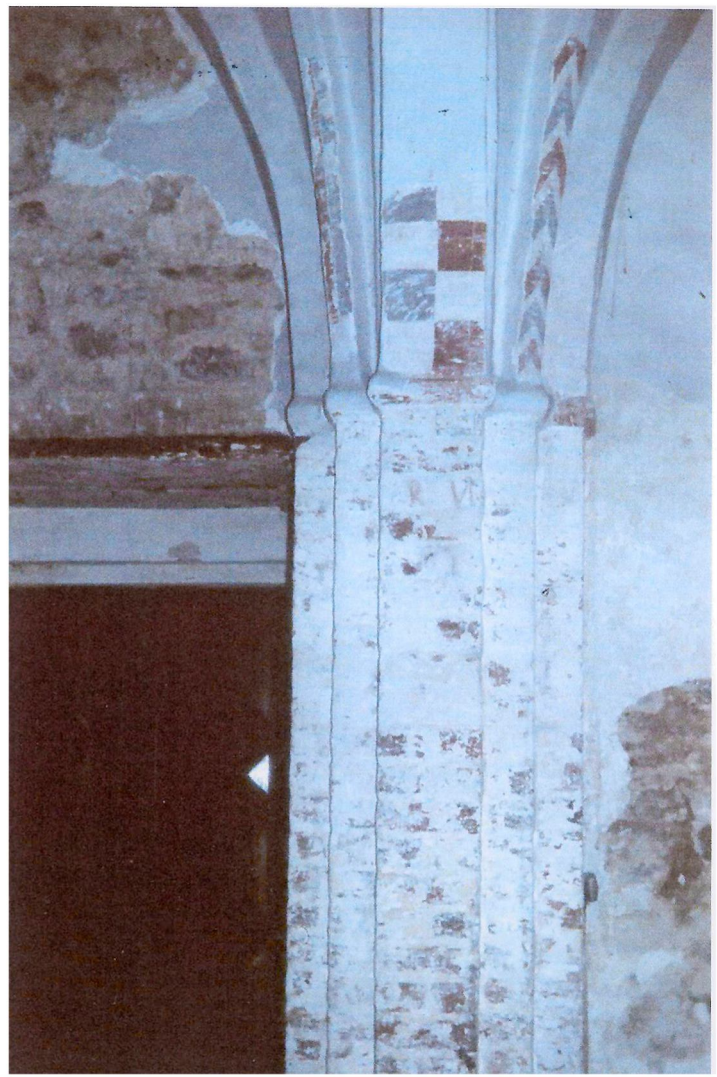

Afdækket kalkmaleri ornamentering i 1972-73. Bemærk træbjælke over døren til våbenhus.

derjordisk gang er opstået. I Peder Hansen Resen: "Atlas Danicus, Århus stift", samlet og nedskrevet i 1670-80'erne og udkommet i 1967, omtales den underjordiske gang således: "Der går det rygte, at der er en underjordisk krypt under denne kirke, og da nogle engang gik derind, kom de til en kobberport, hvor de blev truede af gengangere, at de priste sig heldige over at kunne vende uskadte tilbage, og at ingen længere ville trænge derind". I Pontoppidans "Danske Atlas" ca. 100 år senere refereres: "Man fortæller her adskilligt om en underjordisk løngang fra kirken gennem byen, men det er ikke at sætte tro til". Udsagnet præciseredes så i 1809 i pastor Hjorths indberetning til "Den kongelige Commission til Oldsagernes Opbevaring", idet han i sin omtale af landsbyen nævner en gård, som må være Rosmus Bygade 18, og skriver: "... Ruiner af Grundvold til en oldgammel fast offentlig Bygning, som efter gammelt Sagn skal være et Nonnekloster, og hvorfra Oldsagnet påstår en underjordisk Gang til Kirken selv, som Sagnet nævner: Et fordums Munkekloster". Det kunne tyde på, at erindringen om tiden under klosteret endnu på det tidspunkt levede i sognet.

Præst

I de ca. 380 år Rosmus sogn var klosterejendom, skulle klosteret sørge for, at der blev holdt præst. At have en kapellan eller præst, der stod til ansvar for den lokale biskop, var ikke cistercienserne livret [25], derfor må vi regne med, at det flere gange kan være forekommet, at præsteviede munke i en periode har virket ved kirken. Under en strid mellem Øm Kloster og bisp Tyge af Århus forbød denne stiftets præster at holde gudstjeneste for klosterets bønder, et forbud der også gjaldt præsten i Rosmus. Som modtræk sendte klosteret præsteviede munke ud til de pågældende kirker for at "bryde blokaden", og efterfølgende omtales i klosterkrøniken en hændelse 7. okt. 1263 på Rosmus kirkegård, hvor den præsteviede munk Skjalme blev taget til fange af bisp Tyges mænd.

Ved klosterets endelige nedlæggelse i 1560 hører vi, at der var præstegård i Rosmus. Den har åbenbart ligget mellem gården Rosmus Bygade 18 og den vestre kirkegårdsmur, for om den ejendom, som lå her indtil omkring 1915, da den blev lagt til gården Rosmus Bygade 18, hedder det i en synsforretning fra 1728 over kirkens tilstand, at den "siges at have været anneksgård". Fæsteren i gården var pålagt at ringe med kirkeklokken.

I 1560 fik sognet som præst Øm Klosters sidste abbed, Jens Simensen, der var blevet husvild i forbindelse med kongens endelige overtagelse af klosteret og dettes nye status som kongeligt jagtslot. Eftersom hr. Jens i nogle år som en slags kongelig lensmand havde bestyret klosteret og dets gamle besiddelser, ønskede kongen at aflønne ham med en god stilling. Hr. Jens fik præstegården i Rosmus og kronens del af tienden i sognet mod, at han så skulle sørge for at holde kirken i god stand, og derudover blev han forlenet med landsbyen Rudes største gård, Rudgaard, og yderligere en almindelig bondegård i Rude, og desuden fik han frit brænde fra skoven "Løkken", der hørte til Rudgaard. Som modydelse skulle præsten, når lensmanden kom på besøg, huse denne en nat eller to og sørge for underhold, øl og mad. Vi hører senere, at hr. Jens ikke bosatte sig i præstegården ved kirken, men derimod i Roffuegaardt Loffthidt, hvor klosterets abbeder i sin tid havde boet, når de besøgte sognet.

I 1579 mageskiftede kongen Rosmus sogn med herremanden Hans Axelsen Arenfeldt, og dermed måtte præsten regne med at skulle afstå præstegården i Rosmus og de to forleningsgårde i Rude, da alle tre gårde indgik i mageskiftet. Præsten er dog i skødet i 1579 noteret for endnu på det tidspunkt at bruge Rudgaard, og han rådede også over "Degnejorden" og et stykke jord på Rude mark uden for gærdet kaldet "Widsteen" og desuden "Solholt Eng" på Attrup mark, som skriveren i Attrup tidligere havde haft brugsretten til. At "Degnejorden" var udlagt til hans brug kunne tyde på, at han har lønnet degnen, der var hans hjælper i kirken.

Jens Simensen blev husvild nok en gang ved mageskiftet i 1579, for adelsmanden Hans Axelsen Arenfeldt ønskede at opføre sit nye herresæde (Rugaard) ved Rude og ville som nævnt ikke afse de to gårde der og heller ikke præstegården i Rosmus til præsten. Kongen bad lensmanden på Kalø udlægge en anden gård til præstegård og oveni yderligere to gårde, så hr. Jens ikke blev ringere stillet end før. Det forslag kom der ikke noget ud af. Den nu ældre hr. Jens Simensen har derefter sikkert henvendt sig til biskoppen, der i hvert fald greb ind og overtalte præsten i Lyngby, Rasmus Olsen, til at bytte præstekald med Jens: Olsen skulle varetage præstegerningen i Rosmus og Albøge med bopæl i Lyngby præstegård, mens Jens Simensen skulle overtage embedet i Lyngby med bopæl på Fævejle avlsgård. Måske på grund af alder tog Jens "efter sigende" en kapellan, som de Lyngby bønder imidlertid ikke var tilfredse med, eller også var det selve ordningen, der var dem imod, for under en tumult blev kapellanen slået ihjel. Det skulle altså ikke være hr. Jens, der

Roffuegaardt Loffthidt ved Rudgaard (Roffuegaardt) har formentlig været en bygning af samme type som dette lofthus fra Småland i Frilandsmuseet.
Foto: Mogens Søgaard Møller.

blev slået ihjel, som det ellers fremgår af præstetavlen i Lyngby kirke. Han døde vistnok i 1579 [26], måske inden han nåede at flytte til Fævejle.

Efter Jens Simensens død ville Rasmus Olsen have ordningen ophævet, hvorfor biskoppen foreslog Rosmus sogn som anneks til Hyllested, og Albøge som anneks til Lyngby. Det kunne kongen ikke acceptere i første omgang, men efter at bønderne i Rosmus sogn havde klaget over den store afstand til deres præst (i Lyngby), "så at mange af deres sognemænd var hendøde uden skjel og skriftemål", blev sagen afgjort gennem kongeligt brev af 9. februar 1581: Rosmus skulle annekseres til Hyllested og Albøge til Lyngby. Rasmus Olsen vendte tilbage til Lyngby, og præsten i Hyllested-Hoed blev præst i Hyllested-Rosmus, mens Hoed blev annekssogn til Ålsø.

Ladegård(e) og lægbrødre

Allerede straks efter at have testamenteret sine besiddelser omkring Rosmus til Øm Kloster lod biskop Svend lægbrødre fra klosteret styre dets nye besiddelser. Her er det vist belejligt at give lidt orientering om disse brødre, der skulle aflaste munkene for det praktiske arbejde, så de bedre kunne hellige sig bøn og gudstjeneste. Efterhånden som klostrene fik jordejendom rundt omkring, blev det lægbrødre, der sørgede for at lede driften af disse besiddelser, for de skulle ikke som munkene overnatte på klosteret. Lægbrødre aflagde på munkevis løfte om at tjene Gud, vise lydighed over for abbeden og forblive i tjenesten. De klædte sig anderledes end munke og havde ikke tonsur (barberet isse).

I Rosmus blev der bygget en (delvis grundmuret?) ladegård. Under den tidligere bondegård Bygaden 18 vest for kirken skjuler sig i jorden fundamenterne deraf. I 1809 skrev sognepræst Frederik Christian Hjorth [27], at der "fandtes for få år siden i Mandens Lade, som er den østreste Længe af Gården, umiskendelige Ruiner af en oldgammel Bygning.... Vesten for Gården ligger en Høj: Ruiner af en Oldtidens ærværdig Bygning ... der vist indeholder ægte gode gamle Mursten, hvis lige nu ej kan fås".

Aage Adamsen, født på gården i 1902, har fortalt, at der i hans barndom ved lysthuset i haven lå nogle "kridtsten" i en firkant; stenene kaldtes af gårdens beboere for munkesten. I haven fandtes en forhøjning, som kan have skjult bygnings-

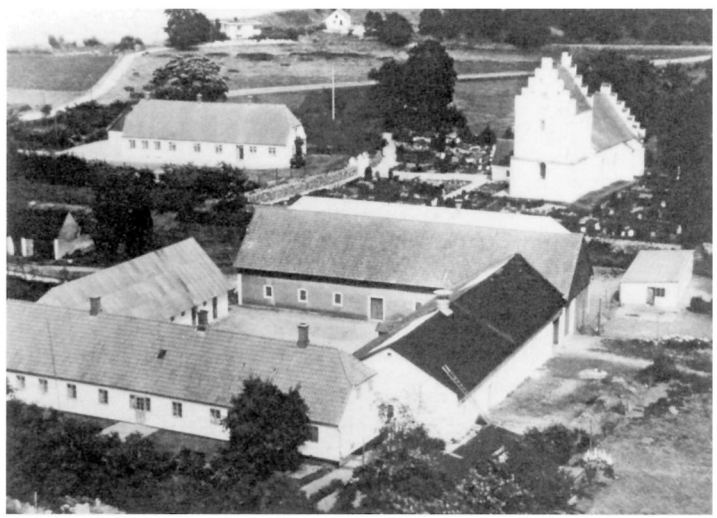

Nærmest gården Rosmus Bygade 18 hvorunder der befinder sig rester af munkenes ladegård. I baggrunden til venstre ses den gamle skole og over den vejen Dalsvinget, der er begyndt som en sti ("Bystien") ud af Rosmus.

rester under sit jorddække. Under byggeri i 1919 af laden (gårdens østre længe) fandtes ved dennes vestre væg ind mod gårdspladsen i en afstand af 5-6 alen fra den søndre længe og i en dybde af ½-1 m en 5-6 m bred stensætning af håndstore sten, der ikke var bundet sammen af mørtel. Endelig har Jens E. C. Nielsen, f. 1913 i sognet, fortalt, at han i sine yngre dage under gravearbejde ud for midten at stuehusets vestre ydervæg og i en afstand af et par meter fra denne i ¾-1 meters dybde stødte på "noget murværk" bestående af tilhugne kvadersten.

Som kirken var sognets åndelige centrum, så var ladegården(e) i en periode omdrejningspunkt for lægbrødres og bønders daglige virke samt oplagringssted for de produkter, der skulle sælges eller transporteres de 80 km til klosteret. En ladegård kaldtes på latin en grangie, der egentlig betyder kornmagasin. Lægbrødrene boede her og havde formentlig spiserum og soverum som på et kloster. Herfra organiserede og ledede de arbejdet ved landbrug, skovbrug og fiskeri og havde som ulønnet arbejdskraft en afgjort positiv betydning for klosterets økonomi. Systemet med ladegårde, der fungerede til hen mod år 1300, kan synes at have haft mindelser om en senere tids store kollektivbrug. Men intet varer evigt, og på et tidspunkt genindførtes fæstevæsenet, som muligvis aldrig var blevet helt afskaffet. Under striden i 1260'erne mellem klosteret og bispen i Århus omtales samtidigt i krøniken bryder, lægbrødre, klosterets bønder og landboer (fæstere), hvad der kan være et udtryk for, at man allerede da stod i overgangen mellem ladegårdsdrift og brug af fæstere på gårdene. Lægbrødrene som institution menes at være helt ude af billedet omkring 1300. Det ser ud til, at klosterets ladegårde er blevet delt op i to (eller flere) fæstegårde, hvilket også har været tilfældet i Rosmus sogn.

Kirkelade

Lærer Jens Chr. Nielsen ved Rosmus gamle skole (1933-49) indsendte i 1946 til Nationalmuseet en beretning suppleret med tegninger og fotos vedrørende opgravede fundamentrester til en bygning på den del af kirkegården, der var beliggende mellem kirken og kirkegårdsdiget ind mod den gamle skolehave. Man forsøgte i 1943 og igen i 1946 én gang for alle at bortrydde de mængder af sten, der fandtes i jorden nord for kirken, og som i årevis havde besværliggjort arbejdet ved begravelser. Det opgravede bestod først og fremmest af et sammenhængende stykke murværk af større kampesten nedlagt i kalkmørtel oven på et lag grus nede i 2 meters dybde. Længde ca. 6½ meter og øjensynligt rester af fundamentet til en bygnings sydlige langvæg. Dens nordlige parallel må have befundet sig tæt ved kirkegårdsdiget ind mod

Rosmus kirkegård 1946. Graver Chr. Persson ved fundamentrester af kirkeladen. Foto: lærer J. Chr. Nielsen.

den gamle skole. Som svar på lærer Nielsens forespørgsel mente Nationalmuseet, at der kunne være tale om en kirkelade fra tiden omkring reformationen, hvori man opbevarede og tærskede tiendekornet, som bønderne "ydede i kærven", dvs., at hvert tiende neg på marken blev udtaget og fragtet til laden; jordløse husmænd betalte deres form for tiende ved dér at aftærske tiendekornet. Laden i Rosmus blev som andre kirkelader overflødig efter 1572, da en lov fastsatte, at alle kirke- og kongetiender skulle bortforpagtes til den, som ville give den højeste betaling.

Andre spor fra klostertiden

Med hensyn til mundtlige overleveringer kendes ud over sagnet om den underjordiske gang, der nok er opstået efter klostertiden, ingen historier eller navne, der kan føres tilbage til klosterets dage, selv om man alment i Rosmus i det meste af 1900-tallet har kaldt huset Rosmus Bygade 6 for "Klosteret". Det navn hænger sammen med, at Søren Jensen Munk i 1883 opkøbte den vestre ende af huset Bygaden 4, lod det købte nedbryde og i dets sted opføre sit to etager høje hus på tværs. Det har de gode Rosmus-folk smilet godt ad – og måske endnu bredere, da Munk et år efter gik fallit med sin i huset indrettede købmandshandel og derefter valgte "flugten til Amerika".

I modsætning til de manglende mundtlige overleveringer finder vi i skriftlige kilder navnestof, der kunne se ud til at have rod i klostertiden. Fra gammel tid og helt frem til udskiftningen omkring 1800 anvendte bønderne marknavne til lokalisering i bymarken. Hver gård havde sin jord liggende mange forskellige steder som små lodder, og derfor var det meget praktisk at have benævnelser til markerne, når et sted skulle udpeges. De fleste navne levede gennem mange generationer, selv om andre af dem vel af og til blev skiftet ud med et nyt. Mange af de endnu omkring 1800 kendte og benyttede navne kunne have adskillige hundrede år på bagen, og havde med tiden fået en form, så det kan være svært at se, hvad navnet egentlig er kommet af. Terrænets form, stedets beplantning, gravhøje, hændelser, jordens egnethed, brugen af jorden og brugeren selv samt andre datidige forhold gemmer sig i dette navnestof, som er overleveret os hovedsageligt gennem opmålingerne til Chr. V's markbøger fra 1681-83 og via udskiftningsårenes kort og takseringer fra omkring 1800.

I Ørup kender vi fra markbogen "Munch Agger". Også ved udskiftningen i 1793 møder vi navnet i taksationslisten (bonitering af jorden) som "Munk Ageren", mens det ikke forekommer på udskiftningskortet, så vi kan ikke vide præcist, hvor ageren lå. På Attrup udskiftningskort ses syd for den gamle skole marken "Munkagre", taksationslisten har også "Munk Agre".

Lige nord for Birkehøjvej og øst for Attrupgård ses på udskiftningskortet marknavnet "Fiskepark", og tilsvarende har taksationslisten "Fiskeparken". Attrup og marken omkring ligger højt i terrænet, og jordbunden er her leret, så utænkeligt er det måske ikke, at der har været udgravet et bassin her, hvor afstanden hen til den tidligere vandlidende mark "Smedsigen" ved gården "Kathrinelund" ikke er stor. En dam med karusser - kunne den have noget at gøre med, at katolikker i fastetiden undgik kødretter, og at munke ikke spiste kød af firfodede dyr? Om "Fiskepark" på en eller anden måde kunne have reference til den kendsgerning, at en husmand i Attrup var sat i landgilde til at skulle aflevere fisk – ganske vist torsk - er et åbent spørgsmål.

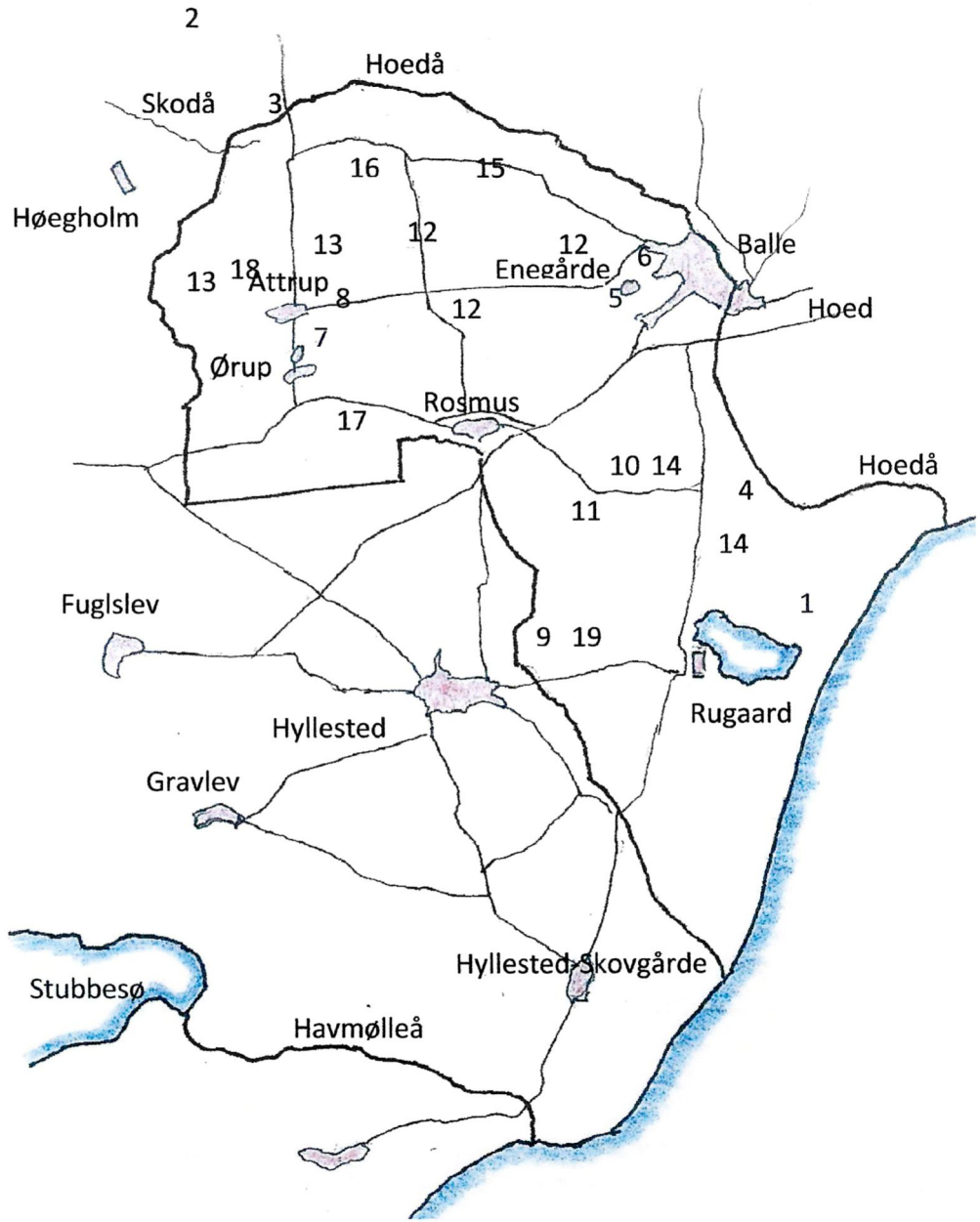

Sted- og marknavne i Rosmus sogn, der fremstår med nutidig sognegrænse og vejforløb.
1 Tagkæret. 2 Sualeholt (Soelholt).
3 Giedebroes Enge. 4 Skriverengen.
5 Søsighøj. 6 Gammeldam.
7 Munkagre. 8 Fiskepark. 9 Marberg.
10 Galieklep. 11 Remshøje.
12 Berchet [berket]. 13 Attrup Skov.
14 Ening Skov. 15 Dyrholm.
16 Øksenholm. 17 Øruplund.
18 Kulmiilklep. 19 Kulsletten.

På Balle udskiftningskort fra 1795 kaldes et stykke eng nær Hoedå for "Skrivereng", som i 1579 blev brugt af Søren Skriver i Attrup.

I en beretning fra 1806 om tilstanden af skoven "Dyrehaven" nævnes "Marbergshuller". Hverken "huller" eller "bjerg" kan lokaliseres med sikkerhed, men i skovens nordvestre del findes et noget kuperet terræn, og syd herfor i "Dyrehaven"s sydvestlige hjørne træffer vi dens højeste punkt, som nok kunne være identisk med "Marberg", der er et oprindeligt Mariebjerg (jomfru Maria).

Munkene (og lægbrødrene) var kendt for at dyrke planter med helbredende virkning. Selv om munkene ikke boede i Rosmus, har nogen af dem vel lejlighedsvis været på besøg her, og om det er munke eller lægbrødre, der bragte helbredende urter til Rosmus, er ikke så afgørende. Indtil 1900-tallets begyndelse har man med mellemrum i kirkens og ladegårdens nærhed kunnet se planten bulmeurt spire frem, gerne i forbindelse med lidt større jordarbejder, og stadig ses den gule svaleurt på kirkegårdsdiget, begge planter brugt af datidens medicinkyndige munke.

Vandmøller

Tre vandmøller i eller ved sognet vides at have været i drift i perioden under Øm Kloster, men næppe alle inden for samme tidsrum: Plus Mølle (Ploxmøllæ), Strandmøllen og Balle Mølle, her nævnt i rækkefølge efter deres formodede alder.

Plus Mølle har ligget nord for Balle. Den vides nævnt første gang som Ploxmøllæ i Øm Klosters grænsebeskrivelse fra ca. 1300. På Hoed mark findes ifølge udskiftningskortet af 1781 Plus Mølle Eng, hvilket sammenholdt med "Trap Danmark"s omtale af Plovsmølle under Lyngby sogn antyder, at den har ligget på nordsiden af Hoedå og nær skellet mellem de to sogne. Da Lykkesholmvejs passage over Hoedå fra gammel tid er blevet benævnt "Stampen", er det af lokalboende blevet opfattet som bevis på, at her lå Plus Mølle. Måske lå den her, men "Stampen"-betegnelsen viser sandsynligvis tilbage til anlæggelsen i 1844 af en gravet kanal fra Hoedå til Balle Mølleå, der forsynede Balle Vandmølle med ekstra vandkraft, fordi denne netop da var blevet udbygget med et stampeværk, og i perioden herefter ses Hoedå nogle få gange benævnt som "Stampeåen". Plus Mølles endeligt kendes der intet til.

Strandmøllen, som vi første gang hører om i 1400-tallet, lå ikke så langt fra udløbet af Hoedå, hvor åen dengang havde to løb, "den gamle å" og "den nye å" [28]. Møllen har antageligt ligget, hvor vi nu finder "Strandgården" (ikke langt fra "Djursborg"), men en placering ved Hoedå's nuværende forløb kan ikke afvises. Dens tilblivelse velsagtens i 1300-tallet kunne måske hænge sammen med landsbyen Enings forsvinden og/eller Rudes opblomstring. Det ser ud til, at der i 1400-tallet har hersket usikkerhed om dens tilhørsforhold, idet der fra årene 1444 og fremefter findes registranter, som slår fast, at møllen hører til Øm Kloster. I 1455 bevidnes det, at møllen "haffuer werit bygt och haffuer malit, og legit til Emkloster udi hundrit år", så den eksisterede altså i 1355. Ro om møllens tilhørsforhold blev der først efter Christian den Førstes dom i 1458: At den hører til Øm Kloster til evig tid. Senere må der være opstået uenighed om tilhørsforholdet angående en eng ved "Strandmølledam" og om retten til skæring af tagrør i dammen, så her måtte kong Hans i 1486 i dommer-

sædet for at bekræfte tidligere vidneudsagn om klosterets ret til tagrørsskær i dammen og dets ejerskab af mølleengen. Begge retssager har rimeligvis baggrund i de to åløb, der kan have skabt usikkerhed om, hvorvidt den "gamle" Hoedå var den rette grænse til Glatved mark.

Strandmøllen er ikke anført i klosterets jordebøger fra 1554 og 1573, men i Rugaards jordebog fra 1661 finder vi "Strandwads Møllehus", der må være en beboelse på antageligt samme sted, hvor møllen tidligere lå. Allerede få år senere ændredes betegnelsen til "Strandhuset" og endnu senere, da huset var blevet tillagt jord, kaldtes stedet "Strandgården" (under Rugaard).

Når man bevæger sig rundt i terrænet nordøst for "Strandgården," bemærker man nogle små banker – lidt som en hoben lave klitter - der gennemskæres af en smal forsænkning i v-form med retning ud mod Hoedå, åbenbart tilstrækkelig markant til at kunne iagttages på Geodætisk Instituts målebordsblad fra 1877. Følger man den, så godt som bevoksningen tillader én at gøre det, forekommer det ikke helt urealistisk at forestille sig, at dette kunne være menneskeværk, som naturen har gjort sit bedste for at slette sporene af: Et tidligere vandløb ("den nye å"), der er blevet lukket og tildækket af en lokalt forekommende sandflugt. Betragter man derimod naturforholdene generelt på stedet, må det medgives, at sandflugt lige her ikke er det mest forventelige, og der kan have været andre årsager til møllens forsvinden.

Balle Mølle nævnes første gang i en jordebog fra 1573, men når den ikke omtales i jordebogen fra 1554, kunne årsagen godt være, at den har været pantsat. Møllen fik sit vand fra "Balle Mølleå", der fra sit udspring (dengang) på Ørup mark gennemstrømmer dalen mellem Rosmus og Balle. Møllen indstillede sin virksomhed i 1908, men var allerede i 1844 blevet suppleret med en vindmølle, som nedbrændte i 1938.

Der er ikke fundet beviser for eksistensen af andre møller, men udelukket er det ikke, at Balle Mølleå langt tilbage i tiden har trukket sit første vandmøllehjul i Ening, altså nær ved Enegårde. Der hvor [Sesebakkevej] - (Secibakkevej er en kommunal misforståelse) - løber ind i Nordre Kærvej, kaldtes engen tidligere for "Gammeldam". ["Sesebakken"] har sit navn fra gravhøjen ["Sesehøj"], der indtil omkring 1900 lå oven for bakken på vejens sydside. "Sesebakken" og "Sesehøj" er dialekt for henholdsvis "Søsigbakken" og "Søsighøj". Bevæger man sig op ad bakken og halvvejs oppe ser mod venstre, kan man iagttage resten af den gamle "Søsig", som er et stykke ikke-opdyrket mark. En "sig" benævnte man tidligere et stykke vandlidende markjord, hvor vandet nærmest piblede frem fra overfladen. Skråningerne ned fra hele det højtliggende plateau oven for og vest for Balle, der strækker sig videre mod Attrup, havde flere af den slags fugtige og vandlidende "sige" på skråningerne både mod syd, øst og nord. Alle havde de navne, så når "sigen" på østskråningen ned mod Balle blev kaldt "Søsigen", må det være, fordi den vendte ud mod en sø – der nok har været "Gammeldam", og hvad var "Gammeldam" så? - et vandresoir for Balle Mølledam, eller har "Gammeldam" for meget længe siden leveret vand til en mølle i Ening ved Gl. Skolevej, der med sit forløb over åen næsten kunne synes anlagt på en gammel dæmning.

Ting- og rettersted

I 1492 udtalte sognemændene i Rosmus, at de meget hellere ville "pleje minde eller ret" for abbeden i Øm end til deres herredsting. Man har altså allerede fra den tid forsøgt at hævde en slags birkeret for sognet, men vist uden succes. Birkeret betød, at ejeren (her abbeden) havde domsret over beboerne på sin ejendom. Birkeretten svarede til retspraksis udøvet af herredstinget, og ejeren af birkeretten måtte ikke selv dømme. I 1545 blev Rosmus sogn et frit birk under det da kongeligt ejede kloster, og "forstanderen for klosteret" bemyndigedes og forpligtedes til altid at "holde i sognet et birketing og en birkefoged, som skal hjælpe og skikke hver mand, som besøger samme ting". Så i hvert fald senest fra 1545 må der i sognet have været tingsted og tilhørende rettersted med galge.

På Balle udskiftningskort finder vi på marken vest for Birkesig og tæt ved Rosmus bymark marknavnet "Galieklep", der naturligvis betyder Galgeklep, altså markstykket ved galgen. Omtrent her stødte tre bymarker sammen: Balle, Rude og Rosmus, og lidt vestfor lå dengang de to "Remshøje". Det har været et godt sted at placere Rosmus birks ting- og rettersted. Tingstedets beliggenhed kender vi ikke, men oftest var afstanden mellem tingsted og rettersted ikke så stor, og da tingstedet dengang lå i det fri, ville et gæt være: ved de to "Remshøje". Som følge af det kongelige mageskifte i 1579 og dermed Arenfeldts overtagelse af sognet blev birkeretten overført til ham, og både tingsted og rettersted blev flyttet nærmere Rugaard, tingstedet til "Tingdammen" ved Kolbjergvej, mens "Kæltringhøj", en af de tre tætliggende bakketoppe ca. 500 m syd for Rugaard, meget sandsynligt har været afløser for galgestedet ved "Remshøje".

Om bønderne før, under og efter klostertiden

Bøndernes herskaber i årene ca. 1150-ca. 1600 begyndte med biskop Svend og hans slægt, der efterfulgtes de følgende knap 400 år af klosterabbederne, som fra 1560 afløstes af kongelige lensmænd for så at blive afsluttet i 1579 med adelsslægten Arenfeldt.

Ifølge bisp Svends første testamente overdrog han også "alle dyr på hver af vore hovgårde" til klosteret. Der må altså have ligget nogle (få) større gårde på Rosmus-egnen, hvor arbejdet delvist eller helt blev udført ved hoveri af lokale bønder, der var gårdfæstere af mindre brug. En gårdfæster havde brugsretten til den fæstede gård, men måtte betale for den ved hoveri og med afgifter som landgilde og gæsteri. Især det sidste var sikkert af stor vigtighed for bispen, når han kom på besøg for at tilse sit gods, for så var det praktisk med spise- og indkvarteringssteder til ham og hans mænd.

I klosterkrøniken fortælles det, at Svend straks efter overdragelsen satte lægbrødre fra klosteret til at styre godset. Det var meget belejligt for munkene, for når de selv dyrkede jorden, var klosteret fritaget for at betale tiende. Måske var det knap så belejligt for fæsterne, for "lægbrødrelandbrug" betød stordrift, hvor lægbrødrene stod for driften, mens det praktiske arbejde hovedsageligt udførtes af daglejere. Selve driften koncentreredes omkring store ladegårde, hvoraf der findes rester af en i Rosmus, ligesom der – formodes det – også har været en i Enegårde. Omlægningen fra landbrug med fæstegårde til ladegårdslandbrug betød i Rosmus sogn, at fæsterne må være blevet "afskediget", og i stedet for har måttet arbejde som daglejere. Måske gjaldt det ikke alle ejendomme i sognet, men sandsynligvis for de fleste, så det

må have været en omvæltning for bønderne. Cistercienserne har fået ord for, at de var dygtige til landbrug, men det er nok ikke så sikkert, at de hidtidige fæstere i Rosmus påskønnede det. For klosteret var det en god forretning: Lægbrødrene arbejdede gratis bortset fra, at de skulle forsynes med mad og nattely, og de har også kunnet fastsætte daglejernes tarif.

Imidlertid ændredes reglen om tiendefrihed flere gange i 1200-tallet, hvortil kom en efterhånden svigtende tilgang af lægbrødre. Fordelene ved landbrugsdrift efter ladegårdssystemet mindskedes og fik omkring 1300 sit endelige grundskud ved en pavelig tilladelse til, at tiendefrihed kunne omfatte bortfæstet ejendom, når blot det drejede sig om jord, der tidligere havde været fri for tiendepligt. Altså genindførtes det tidligere afskaffede fæstevæsen (Poul Rasmussen, side 65) med afgifter som landgilde, gæsteri, ægt (pligtkørsel) og (måske) hoveri, hvis omfang nu blev fastlagt af klosteret. Hvad hoveriet angik, har bønderne i Rosmus sogn næppe udført det almindelige hovarbejde, da klosteret jo lå langt borte. Måske har de derimod lejlighedsvis måttet grave kalksten omkring Rosmus og Balle og måske også bidraget til stenenes videre transport, der menes at være foregået ad søvejen via Gudenå til Øm Kloster.

Korntransporterne til Øm foregik derimod til vogns, ved man, og i den forbindelse skal det omtales, at klosteret omkring 1250 havde skaffet sig ejendom i Skæring ved Århus med henblik på at have et "skiftested" omtrent midtvejs på den lange tur til Øm Kloster.

Efter nogle århundreders vældige vækst i Danmark med nyopdyrkning og grundlæggelse af nye landsbyer frem til 1200-1250 var befolkningstallet steget og dermed også presset på ressourcerne. Når flere skulle ernæres, måtte der flere bønder til, og da det var blevet svært at opdrive jord til nyopdyrkning, måtte gårdene løbende gøres mindre. Stadig fandtes der dog landsbyer med en enkelt eller et par større gårde bestyret af bryder, der benyttede de mindre ejendommes fæstere som arbejdskraft. Midt i 1300-tallet ramtes Europa og Danmark af en dødbringende pest, "den sorte død", der bortrev måske op til en tredjedel af befolkningen. Herefter blev der mangel på fæstere, så det blev nødvendigt med færre og dermed større brug. Forøgelsen af brugenes størrelse fortsatte en årrække, så landsbyerne i løbet af 1400-tallet nåede et gårdantal, der generelt ikke var væsentlig større eller mindre sammenlignet med antallet omkring år 1800.

Der er ingen grund til at formode, at den her skitserede udvikling ikke også har været nogenlunde gældende i Rosmus sogn. Gode tider har vekslet med dårlige, bøndernes afgifter og pligter har også vekslet, nye afgifter er tænkeligt blevet indført og gamle måske afskaffet. Vi ved i det mindste, at en pligt som gæsteri i løbet af 1500-tallet blev afløst af en afgift, så bonden slap for at huse og underholde herskabet med dets tjenere og heste en vis tid årligt, imod til gengæld at aflevere f.eks. et fastsat kvantum korn (gæsterikorn).

Som en følge af reformationen i 1536, og dermed kronens formelle overtagelse af klostergodset i hele landet, udarbejdedes der i 1554 jordebøger over klosterets ejendomme, fæstere og deres afgifter, også for dem i Rosmus sogn. Efter klosterets endelige nedlæggelse i 1560 blev dets besiddelser lagt under Skanderborg len, som fik udarbejdet en ny jorde-

bog i 1573. Sammenligner man størrelsen på afgifterne i de to jordebøger, ses det, at landgildens samlede størrelse synes at have været lidt stigende i årene efter kronens overtagelse.

De to jordebøger giver os de første underretninger om størrelsen af landsbyerne, bøndernes afgifter og dermed også om det indbyrdes størrelsesforhold mellem deres ejendomme samt tidens afgrøder og husdyrhold. Det fremgår af 1554-jordebogen, at ganske mange af ejendommene i samme landsby allerede da var lignede, dvs. ansat til samme værdi, så de betalte ens landgilde. Det kunne være gårde i samme landsby eller gårde i flere landsbyer, der var lignede og altså betalte ens landgilde, mens andre betalte mindre og andre igen endnu mindre osv. Eksempelvis betalte de to gårde i Rosmus, de to i Enegårde og de tre i Ørup ens landgilde, og mest af alle. Næsten lige så stort landgilde var Rudgaard i Rude ansat til. Lidt mindre betalte de fjorten gårde i Balle, der var sat til samme afgift som de fem bedste gårde i Attrup, altså alle nitten lignede. Med en endnu mindre afgift fulgte de seksten lignede gårde i Rude og de tre mindste i Attrup. Afgifterne betaltes med byg og rug for alles vedkommende, flere betalte også med havre, færre leverede honning. Af dyr gjaldt afleveringerne brændsvin [30)], får og lam, gæs og høns. Hvis en landsby havde store græsarealer, f.eks. enge, betaltes med smør. Havde fæsteren blot et gadehus, nøjedes han i nogle tilfælde med at betale med (tørrede/saltede?) fisk. I 1500-tallet dyrkedes på næsten alle gårde boghvede, men denne afgrøde optræder ikke som landgilde.

Datidens stormænd kerede sig næppe synderligt om deres fæstere, hvis disse blot klarede forpligtelserne og betalte afgifterne til tiden, men de skulle yde deres bønder beskyttelse og har givet også haft interesse i at værne dem mod fremmede krigskarle og voldsmænd. Man må derfor gå ud fra, at biskop Svends slægt, han selv inklusive, har gjort sit bedste for at holde de vendiske og andre sørøvere på afstand. Samme form for beskyttelse har munkene ikke været i stand til at yde, men da de overtog biskop Svends Djurslandsgods, var sørøvertogterne heldigvis indstillet. Imidlertid fulgte der senere flere perioder med uro, hvor klosteret må have haft svært ved at værge for sig og sine undergivne.

I årene 1246-48 førte Valdemar Sejrs to sønner, kong Erik Plovpenning og Abel, krig mod hinanden, og under en borgerkrig kan det være svært ikke at komme til at stå i et forkert lys hos en af parterne. Herom skrives i krøniken, at dronning Jutta, der på den tid boede i Skanderborg, og som åbenbart må have været uvenligt stemt over for klosteret, lagde baghold for transporterne af korn fra Djursland og røvede årets høst.

Kun godt en halv snes år senere blev beboerne i Rosmus sogn gidsler i en strid mellem biskop Tyge af Århus og klosteret. Biskoppen fordrede nogle ydelser af klosteret, som han mente, det var bispesædet skyldig på grund af, at biskop Svend af Århus i sin tid havde overdraget sit gods på Djursland til klosteret. Fra klosterets side mente man ikke at skylde bispen noget, begge parter stod stejlt på egen ret, og striden eskalerede. Der forsøgtes mægling, men forgæves. For at gennemtvinge sin vilje lod biskoppen alle klosterets bryder og landboer [31)] stævne for retten, således at de, der eksempelvis boede på Djursland, skulle møde i Virklund ved Silkeborg, og beboerne i Låsby sogn skulle møde i Grenå. Bønderne turde ikke undlade at møde frem, og ifølge krøniken fik de så af biskoppens fogeder at vide, at de hver især ville være under interdikt [32)], fordi de tjente munkene. Hvis

de ikke opsagde deres tjeneste, ville de alle blive bandlyst [33]. En anden udlægning [34] fortæller, at de ved fremmødet hos bispens foged blev anklaget for en eller anden forseelse. Anklagen skulle derefter behandles på en bestemt dato, hvor den anklagede ved tylvtered [35] aflagt af vedkommendes naboer kunne blive renset for beskyldningerne. Men naboerne var jo også stævnede og kunne derfor ikke aflægge den krævede tylvtered, hvorfor alle måtte affinde sig med bispens vilkårlige dom. Straffen bestod af bøder, eller man måtte frasige sig forbindelsen til klosteret, og dertil kom bispens bandlysning, som utvivlsomt har vakt bestyrtelse.

Det var på samme tid det under afsnittet "Præst" omtalte overfald på en præsteviet munk skete på Rosmus kirkegård. Det har vakt forfærdelse, for godt nok var sogneboerne vante til en hård tilværelse, men at blive forment kirkens nåde har de følt som en katastrofe. Dog, striden mellem bisp og kloster fik en afslutning, som vi ikke kender, og verden faldt i lave igen!

Nogle ti-år senere herskede der ved Djurslands kyster en tilstand, der havde mindelser om en borgerkrig, idet den fredløse Marsk Stig som kongemagtens fjende sad på Hjelm. Fra øen var der ikke langt ind til Djursland, når man manglede fornødenheder eller ville orientere sig om sine fjenders næste træk. Vi husker folkevisen, hvor det om befolkningens reaktion på de tre fæstninger, som Marsk Stig lod opføre på Hjelm, hedder: "Den bonde han ganger på marken ud – og sår han der sit korn – hjælp os Gud Fader i himmerig – haver Hjelm nu fået horn". Den trussel forsvandt dog efter en halv snes år. Fra den modsatte kant - men fra samme slægts side - dukkede næsten samtidigt en anden trussel op, da en efterkommer af Marsk Stig, Stig Andersen Hvide, ville opføre en borg på den delvis i sognet beliggende og dermed af klosteret delvis ejede "Biornæholm" ude i den store ["ålpermose"]. Munkene har ikke kunnet forhindre Marsk Stigs sønnesøn i at annektere klosterets del af "Biornæholm", hvor han i årene omkring 1320-30 lod opføre borgen "Bjørnholm" (= Høegholm). Selv om fæstebønderne næppe var indblandet i sagen, har nogle af dem i denne og lignende situationer med fremmed indtrængen på klosterets ejendom ikke helt undgået gener i forbindelse med en eller anden form for personlig indblanding. Men også denne uro fandt på et tidspunkt sin afslutning og afløstes af roligere tider. De følgende 150-175 år ser ud til at have været mere fredelige, for vi hører ikke om truende farer i klosterets område på Djursland.

En gammel skovegn

Da biskop Svend med sine to testamenter udstedt omkr. 1180 overdrog sit gods til Øm Kloster, omfattede donationen også alle "utæmmede stodheste" [36] i hans skove. En oplysning som falder i tråd med antagelsen, at store dele af det østlige Djursland langt op i tiden var præget af vidtstrakte skove med flokke af vilde heste, der da også har manifesteret sig i navnet på landsbyen Horstved, "hesteskoven der fældedes".

De oprindelige skove var mere åbne end nutidens plantede. Især de mange lysninger fandt anvendelse til kvægets græsning og til svins opfedning på olden, dvs. deres fortæring af bog og agern. Store træer som bøg og eg fældedes kun til brug for større byggerier, mens underskovens mindre træsorter med års mellemrum stævnedes (stynedes), så de kunne gro frem igen. Derimod kneb det med nye bøges og især eges opvækst til afløsning af de fældede og gamle. Træ-

bestanden mindskedes, skoven blev "tyndere og tyndere", og blev der ikke grebet ind, var den en dag ophugget – skoven var blevet til et såkaldt "overdrev", der fortsat benyttedes til græsning. Næste trin kom år senere med opdyrkning af overdrevet og inddragelse i det almindelige agerbrug.

Som det kendes fra andre egne, blev den fældede skov også på Rosmus-egnen visse steder afløst af hede: "Mandsmoes Hede" nord og nordvest for Rosmus, der opdyrkedes fra midt i 1800-tallet, er et eksempel herpå. Men tilbage til de gamle skove.

Langs hele Djurslands østkyst fandtes langt op i tiden et bredt skovbælte, der virkede som beskyttelse mod sørøverovefald; rester heraf er Rugaard-skovene. I Rosmus sogn kan af tidligere andre større skove nævnes "Eningskov" [jenningskov] i området syd for Balle, "Berchet" [berket] mellem Attrup-Ørup, Rosmus og Balle, samt den noget mindre "Attrup Skov" nord for Attrup. [Jenningskov] dækkede området omkring Birkesig og over mod Frydensberg og hørte til landsbyen Ening (Enegårde). I forbindelse med Enings forsvinden tildeltes Rosmus en del af [jenningskov]. Kort efter 1700 meldtes hele skoven hugget op.

Endnu omkring 1680 nævnedes [berket] som skov, men måske da for sidste gang. Så sent som i 1950'erne kunne man enkelte steder på markdiger spore dens tidligere udbredelse i form af små bevoksninger af anemoner. Ellers er vejnavnet Birketvej – og måske gårdnavnet "Birkehøj" (Birkehøjvej 4) - eneste minder om skoven. En allersidste rest af ["berket"] eksisterer dog endnu som en syd-nordgående strimmel træbevoksning gennemstrømmet af en lille bæk ved ejendommen Birketvej 2. "Attrup Skov", der langt tilbage i tiden har dækket meget af terrænet nord for landsbyen, eksisterede i form af flere adskilte lunde helt frem til udskiftningen i 1794. Af mindre skove nordligt i sognet kan nævnes på Balle mark "Dyrholm" og på Attrup mark "Øksenholm", henholdsvis vest for Balle og nord for Attrup, begge betegnet som skov indtil omkring 1680, hvorefter de er blevet udnyttet som rene afgræsningsarealer for (formentlig) ungkvæg. I 1477 nævnes skoven "Øruplund", hvoraf en lille rest stadig findes på skråningerne ned til engen mellem Ørup og Rosmus, "Lunden" kaldes den – i egnens dialekt [luunen], og deraf er navnet Lunbakkevej afledt.

På udskiftningskortene fra omkring 1800 ses adskillige marknavne, som afslører tidligere skovbevoksninger, nogle af dem med endelserne "-holt" (= skov) eller "roed" (= rydning). Bebyggelsen "Birkesig" er et eksempel herpå; navnet betyder birkebevoksning i en sig (vådt område).

På Attrup udskiftningskort læses marknavnet "Kulmiilklep" og i "Dyrehaven" ved Rugaard forekommer navnet "Kulsletten", begge vidner om fremstilling af trækul til smedebrug.

Noter

1) Øm Klosters arkiv omfatter bl.a. en ukomplet liste (en registratur) over breve, skøder, domme, tingsvidner og lignende vedrørende klosterets ejendomme, samt en jordebog fra 1554 over al dets tilhørende ejendom. Hver enkelt registrant er et meget kortfattet uddrag af selve skrivelsen, og en jordebog er en fortegnelse over ejendomme, der hører til et gods eller en ejer. I Skanderborgs lens jordebog fra 1573 findes oplysninger om stort set de samme ejendomme som i 1554.
2) Den skanderborgske registratur 1606 er en liste med udtog over Skanderborg lens opbevarede breve, deriblandt en del af de manglende fra Øm Klosters registratur i 1554. De tidligste matrikler fra 1660'erne er også benyttet.
3) Mageskifte: To parter bytter fast ejendom.
4) I 1812 blev den nordre del af Rugaard mark udskilt fra godset Rugaard med salg for øje; 3-4 år senere stod Frydensberg færdigbygget. Men handelen var i mellemtiden gået tilbage så Frydensberg kom til at indgå som en del af godset Rugaard, dog drevet som en selvstændig gård med forpagtere, en såkaldt afbyggergård. Først i 1948 blev Frydensberg i forbindelse med et generationsskifte skilt fra Rugaard.
5) Bymark. En landsbys dyrkede og udyrkede arealer.
6) Ved Frydensbergs udskillelse i 1812 oplystes, at 11 tønder hartkorn til fri hovedgårdstakst (skattefrit) lå syd for "det gamle dige", mens godt 9 tønder ufrit hartkorn (skattepligtig) lå nord for "det gamle dige". Det er i det ufrie hartkorn, vi finder navnene "Eneskovs Vang" og "Jenneskovager", som afsløre, at området her oprindeligt har været en del af landsbyen Enings [jænnings] bymark, og altså engang ikke var en del af Rude bymark. "Det gamle dige" har utvivlsomt markeret det oprindelige skel mellem Ening bymark og Rude bymark og havde et forløb ned midt gennem Frydensberg marker. Diget er nu borte, men ...

I 1974 hidkaldte forpagter Knud Sloth på Frydensberg ekspertise fra Kulturhistorisk Museum i Randers, fordi han år efter år havde bemærket en i sydøstlig retning løbende stribe gennem marken øst for gården, hvor kornet mistrivedes, og landbrugskonsulenten kunne ikke give en fornuftig forklaring på det. Museet gravede søgegrøfter og fandt i bunden to 3,60 m for hinanden forskudte "dræn," bestående af marksten, teglsten og rødpottespor, der lå i forlængelse af hinanden på henholdsvis 12,80 m og 72,20 meters længde. På målebordsbladet fra 1877 ses sammesteds markeret et stykke dige, i længde svarende til det i 1974 fundne nedgravede. På et tidspunkt efter 1877 har man øjensynligt nedgravet - som dræn – denne sidste rest af det gamle dige efter måske at have fjernet større stenblokke, der har kunnet bruges til tidens udbredte kampestensbyggeri.

Når "dræn" foreslås som årsag til nedgravningen, er det, fordi man på det ældst kendte matrikelkort over "Rugaard Hovedgaards Jorder" (opmålt 1780, kopieret 1801 og atter kopieret 1811) langs med "det gamle dige" og dets forlængelse kan se markeret en meget smal stribe uopdyrket land, måske fordi jorden var vandlidende.

7) Tagkæret (betyder vel tagrørskæret) er det rette navn, men på Rugaard matrikelkort af 1811 er det forkert anført som Tegel Kjær
8) Ved delingen af den gamle Ening bymark for meget længe siden fik Rosmus en større del af Eningskov [jenningskov], der kom til at ligge som en "ø" på Balle mark syd for det nuværende Birkesig. "Rosmus Eneskov" kaldtes den ifølge udskiftningskortet fra 1794, hvor den på det tidspunkt ses at være blevet næsten fuldt opdyrket. Før udskiftningen gik i gang, blev denne "ø" overført til Balle mark, og Rosmus fik så kompensation for tabet ved, at bymarkskellet mellem Rosmus og Balle flyttedes lidt nærmere Balle by.

9) De to Enegårde indgik ved sammenlægningen af Enegårdes bymark med Balles som nr. 6 og 7 af den nye Balle bymarks i alt 15 gårde. Efter den store brand i Balle by i 1709 flyttedes ved genopbygningen en enkelt af de oprindelige Balle-gårde ud til de to Enegårde. Siden 1853 har der igen været kun to ejendomme i Enegårde.
10) Sognevidne. En enkelt eller flere beboere i et sogn kunne på begæring aflægge vidnesbyrd f.eks. ved kirkestævne om forhold, der var alment kendt.
11) Brydegård. Indtil omkring 1200 var en bryde betegnelsen for en godsforvalter eller -bestyrer, der havde opsyn med en ejendom. Senere betød ordet bryde en forvalter på en større gård med mindre gårdbrug under sig, hvis beboere bidrog med hoveriarbejde til brydegårdens drift.
12) Birkefoged er det samme som en birkedommer.
13) 5 gårde var indbyrdes lige store. 3 af omtrent halv størrelse var ligeledes lignede, dvs. betalte indbyrdes samme afgift, altså omtrent det halve i forhold til de 5 store.
14) Skriver. En person, der har kunnet holde regnskab med bl.a. bøndernes landgilde.
15) Registrant, et af de registrerede breve fra Øm Kloster.
16) Skoven "Vester" og "Øster Soelholt" fandtes på Bjørnholm mark og har grænset op til Rosmus sogn. Ordet "holt" betyder skov. "Giedebro" forekommer på udskiftningskortet over Obdrup bymark. "... under Sualeholt og ved Giede Broen" betyder blot: neden for Sualeholt.
17) Kancelliets Brevbøger indeholder uddrag af skrivelser i 1550-1660 fra Danske Kancelli, der indtil 1849 var regeringskontor for kongeriget.
18) Forlenet med ... At være forlenet med en gård betyder, at man modtager gårdens landgilde.
19) Skriverengen. Ses på Balle udskiftningskort i engene ved Hoedå syd for landsbyen.
20) Artikel "Bygningsstenen i Grenåegnens kalkstenskirker" af Erik Thomsen. Særtryk i Hikuin nr. 9, 1983.
21) Resens Atlas, Århus Stift. 1967, side 139
22) Pastor Hjort skrev i sin indberetning til "Den kongelige Commission til Oldsagernes Opbevaring", at under en stærk mur af munkesten fandtes midt i alterbordet en flad kampesten og herunder en blydåse indeholdende linned og relikvie, der var gået i forrådnelse.
23) Leo Wad: "Den Arenfeldtske Begravelse i Rosmus Kirke", Randers Amts årbøger 1936 og 1966 samt artikel "Fra Hans Axelsens Rugård" i "Pædagogik og fag" 3. årgang nr. 3, udgivet 1968 af Ålborg Seminarium. Arenfeldt'erne ejede Rugaard 1579-1737.
24) Tiende indførtes lige efter år 1100 og var en afgift for sogneboerne på 1/10 af deres produktion. Tienden skulle deles mellem kirkebygning, præst og biskop. Hovedgårde og præstegårde var friholdt, så langt de fleste ydere var selvejerbønder og fæstere. Tiende kunne betales med naturalier, penge eller en arbejdsydelse.
25) Cisterciensermunkene i Øm Kloster stod direkte under paven og var ikke ansvarlige over for den lokale biskop, men det var præsterne i deres kirker, og derfor kunne munkene alligevel komme i en form for afhængighedsforhold til bisperne.
26) I Wibergs præstehistorie skrives, at Simonsens kapellan skal være blevet dræbt i Lyngby, og af "Kirkehistoriske Samlinger" 3. række bind 3, side 105 fremgår det, at Simonsen i september 1579 skal være afgået ved døden.
27) Pastor Hiorts skrivelse til "Den kongelige Commission til Oldsagernes Opbevaring".
28) I "De ældste danske Archivregistranter" på side 220 er anført et tingsvidne fra 1477, at den gamle å er skel mellem Glatved og Rude mark. Den nye å, som ikke nævnes, er tænkeligt et gravet afløb fra "Strandmølle Dam" hen til vandmøllen og videre til det gamle åløb. "Den gamle å" må være identisk med den nuværende Hoedå, der jo danner skel til Glatved.

29) Forekomsten af kalk på Djursland var af stor betydning for klosteret, men reelt ved vi ikke, om der er hentet kalk fra Rosmusegnen. Klosteret erhvervede nemlig senere ejendom i Glatved, Hoed og i området nord for Grenå, hvor der også er kalkforekomster. Og i netop Glatved, hvor klosteret havde erhvervet ejendom, ved vi fra jordebogen 1573, at en af bønderne " ... brænder lim (kalk) på kongelige majestæts vegne". Der er altså efter klosterets nedlæggelse brændt kalk i dets tidligere besiddelse, men om det også er foregået i klosterets tid, ved vi ikke.
30) Brændsvin. Svinene gik i nogle måneder "på olden" i skovene til opfedning og måtte derfor brændemærkes, så man kunne få sine egne med hjem igen om efteråret.
31) Landboer betyder her fæstere.
32) Interdikt. Forbud mod alle kirkelige handlinger.
33) Bandlysning. Udelukkelse fra kirkefællesskabet, interdikt for den enkelte.
34) En anden udlægning. Se Olrik: Øm Klosters krønike, fodnote nr. 223.
35) Tylvtered. Ed svoret af 11 personer ud over den anklagede.
36) Stodheste. Hesteflok bestående af hingst og dens hopper.